

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ

Ι. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Ἡ ἀποκρυστάλλωση σωστῶν ἀπόψεων γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ σημασία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα ὅχι μόνο τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, παρὰ γενικώτερα τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι ἡ σωστὴ ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ φαινομένου, αὐτὴ ὅμως, ὅπως πολλοὶ παρατήρησαν, δὲν κατορθώθηκε ἀκόμα. Ἡ παρακάτω ἐργασία μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ μιὰ συμβολὴ στὴν προσπάθειαν αὐτή.

Βασικὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἔχει τὸ ζήτημα, ἂν ἡ λογοτεχνία αὐτὴ στὴν ὀριμώτερη φάσιν της σχετίζεται μὲ τὴ μεγάλη μεταβολή, πού εἶχε προηγηθῆ στὴ Δύση, τὴν Ἀναγέννησιν, ἢ ἀποτελεῖ μόνο μιὰ ἐπιβίωσιν μορφῶν τοῦ βυζαντινοῦ Μεσαίωνα. Πιστεύω ὅτι στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ στὸ ΙΖ' αἰῶνα ἡ Κρήτη καὶ ὡς πρὸς τὶς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις καὶ ὡς πρὸς τὶς γενικώτερες ἱστορικὰς προϋποθέσεις ἀκολουθεῖ μιὰ πορεία παράλληλη, ἂν καὶ λίγο καθυστερημένη, μ' ἐκείνη πού εἶχαν ἀκολουθήσει οἱ δυτικὰς χώρες.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲ βρῖσκομε μιὰ ρητὴ ἀντίθεσιν πρὸς τὸ Μεσαίωνα, ὅπως στὴ γαλλικὴ λογοτεχνία, ὅμως μιὰ τέτοια τομὴ δὲν ἀποτελεῖ γενικὸ κανόνα γιὰ τὶς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγέννησης. Στὴν Ἰταλία τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννησιν γίνεται μὲ μιὰν ὁμαλὴ ἐξέλιξιν. Ὁ ἀνθρωπιστικὸς ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα δὲ μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ μιὰ βαθειὰ καὶ μόνιμη ἀντινομία πρὸς τὸ Μεσαίωνα. Ἡ ἰταλικὴ λυρική ποίησιν τῆς Ἀναγέννησης εἶναι μιὰ προέκτασιν τοῦ παλαιότερου *dolce stile*, πού κι αὐτὸ ἦταν δεμένο μὲ τὴ Σχολὴ τῆς Σικελίας, πού μὲ τὴ σειρὰ της ἀπηχοῦσε τὴν παλιὰ παράδοσιν τῶν τραβιάνων τῆς Προβηγκίας. Οἱ ἰταλοὶ ἐπικοὶ τῆς Ἀναγέννησης, ὁ Pulci, ὁ Bojardo, ὁ Ariosto, βρῖσκουν τὰ θέματά τους στοὺς μεσαιωνικοὺς θρύλους τῶν κύκλων τοῦ Καρολομάγνου καὶ τοῦ Βασιλιᾶ Ἀρθούρου, συνεχίζοντας ἔτσι τὴν παλαιότερη ἰταλικὴ λαϊκὴ παράδοσιν τῶν *Reali di Francia*, τῆς *Spagna* καὶ ἄλλων ὁμοίων ἔργων, ἀπ' ὅπου—πλάϊ στίς ἄλλες κλασικὰς καὶ γαλλικὰς πηγὰς—καὶ ἀντλοῦν. Ἄλλοτε παίρνουν τὰ θέματά τους ἀπὸ τὶς ἐπίσης μεσαιωνικὰς παραδόσεις τῶν Νορμανδῶν ἱπποτῶν τοῦ Νότου. Τὸ ἴδιον γίνεται καὶ στίς καλὰς τέχνες. Ὁ Vasari εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸς τεχνίτης τῆς ὀψιμῆς Ἀνα-

γέννησης μιλεῖ μὲ βαθὺ σεβασμὸ καὶ θαυμασμὸ γιὰ τὸν ἀρχαϊκώτατο Cimabue¹.

Δὲ μπορούμε λοιπὸν νὰ θεωρήσωμε τὴν περιφρόνηση πρὸς τὸ Μεσαίωνα σὰν οὐσιαστικὸ γνώρισμα τῆς Ἀναγέννησης. Ἄν δὲ βροῖσκομε μιὰ ρητὴ ἀντιμεσαιωνικὴ διάθεση στὴν κρητικὴ λογοτεχνία, ὑπάρχουν ὅμως σ' αὐτὴ στοιχεῖα νέα, ποὺ τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς ρίζες της, καὶ ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ ἀρνηθοῦμε. Ἄν τὰ λίγα θέματά της, ποὺ μ' ἀρκετὸ κόπο ξαναβροῖσκομε στὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα, μπορούσαν πραγματικὰ ν' ἀποδείξουν τὴ λογοτεχνία αὐτὴ βυζαντινὴ, τότε θ'ἄπρεπε νὰ θεωρήσωμε μεσαιωνικοὺς καὶ τοὺς ἰταλοὺς ἐπικοὺς, ποὺ ἀναφέραμε, ἐπειδὴ τὰ θέματά τους εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰν ὡς τὴν ἄλλην ἄκρη μεσαιωνικά.

Βέβαια στὴν Κρήτη ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ μιὰν ὄψιμη Ἀναγέννηση ἡ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη, ποὺ εἶχε πολὺ πιὸ πρὶν συντελεστῆ στὴ Δύση, γίνεται ἐδῶ μ' ἓναν ἀργότερο ρυθμὸ. Ὁ ΙΣΤ' αἰῶνας βροῖσκει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ του τὴν ἰταλικὴν Ἀναγέννηση σ' ὅλη της τὴν ἀνθιση. Σ' ὅλο τὸ ΙΕ' καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰ. στὴν Κρήτη ἔχομε ἀκόμη μιὰ προέκταση τῆς τελευταίας βυζαντινῆς παράδοσης· γραμματολογικὰ εἶδη, ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ ὕφος δὲν παρουσιάζουν κάτι καινούργιο. Οἱ στιχουργοὶ δὲν ἀντλοῦν ἐμπνεύσεις ἀπὸ τὴ σύγχρονή τους ἰταλικὴ λογοτεχνία, ποὺ ἴσως δὲν τὴν ξέρουν ἀκόμα, ἢ δὲ σκέπτονται νὰ τὴ μιμηθοῦν. Ἡ γλῶσσα τους δὲν παρουσιάζει σημαντικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν δημοτικῶν ἔργων τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων. Ἡ πνευματικὴ στάση τους εἶναι περίπου ἡ ἴδια τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου τῆς τελευταίας περιόδου. Στὰ ἔργα δεσπόζει ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς σωτηρίας (Χοῦμος, Σκλάβος, Μπεργαδῆς, Πικατόρος). Πλάϊ στὰ θρησκευτικὰ θέματα συναντιοῦμε τὸ γνωστὸ λαϊκὸ θέμα τῆς ξενιτειᾶς. Ἄλλα ἔργα (Σαχλίκης, Φυλλάδα Γαδάρου κ ἄ.) περιγράφουν μὲ σατιρικὴ παρατηρητικότητά καὶ τόλμη τὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, δείχνοντας ἔτσι πάλι μιὰ διάθεση, ποὺ δὲν ἦταν ἀγνωστὴ στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια. Τὸ ἀφηγηματικὸ στιχούργημα πάνω σὲ δυτικὰ πρότυπα (Ἀπολλώνιος) ἀποτελεῖ ἀκόμη μιὰ συνέχεια τῶν τελευταίων «βυζαντινῶν» μυθιστορημάτων, ποὺ μερικὰ τους εἶχαν ἴσως γραφτῆ στὴν Κρήτη. Ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο στάδιο γίνεται χωρὶς ἄλλο μιὰ ἀργὴ ἐξοικείωση μὲ τοὺς νέους ποιητικοὺς τρόπους, ποὺ εἶχαν παρουσιαστῆ στὴ Δύση (μετάφραση τῆς Θησηίδας).

Ἐστερα ἀπὸ τὸ 1550 ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀναγέννησης γίνεται πιὰ

¹) Vite Heidelberg, 1926, σελ. 3,4.

αἰσθητή. Τὸ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἐπικό και λυρικό ὕφος και ἡ ὁμοίας προέλευσης διεξοδική παρομοίωση περνᾶ ἀπὸ τὰ ἰταλικά στη λογοτεχνική παραγωγή τῆς Κρήτης, (Ἀχέλης, ὠρισμένα τοῦ Φαλιέρου). Ἀκόμη πιὸ ἀργά, γύρω στὰ 1600, παρουσιάζονται τὰ νέα γραμματολογικά εἶδη, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν Ἀναγέννηση, και ποὺ δὲν ἔχουν προδρόμους στη βυζαντινὴ λογοτεχνία, μιὰ νέα νοοτροπία, και ἓνα διαφορετικό μεταχείρισμα τῆς γλώσσας. Παρατηρεῖται ἀκόμη ἓνα ἀνέβασμα τοῦ ὡς τότε λαϊκοῦ ἐπιπέδου τῆς δημοτικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Καταπιάνονται τώρα μ' αὐτὴν μορφωμένοι ποιητές. Ἀνάλογο φαινόμενο εἶχε σημειωθῆ πιὸ παλιὰ στὴν Ἰταλία. Ἡ τομὴ ἀνάμεσα στις δυὸ αὐτὲς φάσεις τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἔχει, νομίζω, βασική σημασία για τὴ συνολικὴ ἐποπτεία της.

Φυσικά κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξη σοβαρὰ ὅτι στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' και στὸ ΙΖ' αἰῶνα ἡ Κρήτη βρίσκεται ἀκόμη στὸ Μεσαίωνα. Δὲ μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε τὶς βυζαντινὲς ἐπιβιώσεις, ποὺ ἔξακολουθοῦν νὰ ἐνεργοῦν, ἄλλοτε περισσότερο κι ἄλλοτε λιγώτερο στὴν κρητικὴ λογοτεχνία ὡς τὴν τελευταία της φάση, οὔτε ὁμως και τὴ σύνθεση τῶν στοιχείων αὐτῶν μὲ τὸ νέο στοιχεῖο τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ Ἀναγέννηση προσαρμόζεται κ' ἐδῶ στις τοπικὲς συνθῆκες και παραδόσεις, ὅπως εἶχε γίνει και στις ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, στη Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ἰσπανία, τὴν Πορτογαλία, ὅπου (ὅπως στὴν Κρήτη) τὸ φαινόμενο ἔρχεται ἀπ' ἔξω. Χωρὶς ἄλλο μπορούμε νὰ μιλήσωμε για «ιδιόρρυθμη ἀνθιση τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγέννησης, στὴν ἑλληνικὴ του μορφή»².

Ὅτι ἡ κρητικὴ λογοτεχνία και στὴν ὄριμη φάση της ἀκόμη εἶναι δημιουργία λαϊκὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις, ποὺ ἐμποδίζουν τὴν κατανόηση τοῦ πραγματικοῦ χαρακτήρα της και τοῦ στενοῦ δεσμοῦ της μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης³. Ἡ πί-

²) Μ. Χατζιδάκης, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 353. Ὁ καθηγ. Ε. Κριαρᾶς εἶχε ἄλλοτε προτείνει (Ἡ Μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ Γραμματεία, 1951, σελ. 14) τὸ 1700 σὰν πρὸς τὰ κάτω ὄριο τῆς μεσαιωνικῆς φάσης τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ' σελ. 309, μεταφέρει τὸ ὄριο αὐτὸ στὰ 1600, κάνοντας ἔτσι περιττὴ τὴν προηγούμενη προσπάθειά του ν' ἀποδείξη τὸ μεσαιωνικὸ χαρακτήρα τῆς ὄριμης κρητικῆς λογοτεχνίας, ποὺ πέφτει κυρίως ὑστερα ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή. Αὐθαίρετη μένει πάντα και ἡ ἀπόδοση τοῦ ὅρου «Ἀναγέννηση» για τὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, μὲ μόνο ἐπιχείρημα τὸν «ἀναγεννητικὸ» χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἔλλειψη σταθερῶν ὁρίων δὲ σημαίνει ἀρνηση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἐποχῶν, ὅταν μάλιστα πρόκειται για φαινόμενα, ὅπως ἡ ὄριμη κρητικὴ λογοτεχνία, ποὺ δὲν ἔχουν καθόλου μεταβατικὸ χαρακτήρα.

³) Τὴν προκατάληψη αὐτὴ ὑποστήριξε τελευταία ὁ καθηγ. Ε. Κριαρᾶς

στη στὴ λαϊκὴ προέλευση καὶ τὸν αὐθόρμητο χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἔγινε αἰτία νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ κρητικὰ ἔργα σὰν πηγὲς γιὰ τὴ γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ τῆς «λαϊκῆς σοφίας» τῆς ἐποχῆς. Στὴν πραγματικότητα τὰ ὄριμα κρητικὰ ἔργα (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κωμωδίες, ποὺ συνδυάζουν συμβατικὰ καὶ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα), ἐλάχιστα δίνουν τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος, ὅπου γεννήθηκαν, καὶ χρειάζεται προσοχὴ γιὰ νὰ μὴν πάρωμε τὰ λογοτεχνικὰ μοτίβια γιὰ στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας.

Ἡ γνώμη γιὰ τὸ λαϊκὸ χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ μιὰ ὑποκειμενικὴ ἐντύπωση, ποὺ ἄλλοτε ἦταν γενικὴ στὴν Ἑλλάδα, καὶ ποὺ ψυχολογικὰ δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητη. Ἡ κύρια αἰτία τῆς ἐντύπωσης αὐτῆς εἶναι γλωσσικὴ. Πρὶν καλλιεργηθῆ καὶ ἐπιβληθῆ ἡ δημοτικὴ σὰν λογοτεχνικὴ γλῶσσα ἀρκοῦσε ἡ δημοτικὴ γλωσσικὴ μορφή τῶν ἔργων αὐτῶν γιὰ νὰ γίνῃ μιὰ σύγχυση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἡ ἐντύπωση τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὸ λαϊκὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῶν κρητικῶν ἔργων ὀφείλεται στοὺς παρακάτω λόγους. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ εἶναι βασισμένη σ' ἓνα ἰδίωμα, ποὺ σήμερα τὸ μιλοῦν μόνο οἱ πιὸ ἀγράμματοι χωρικοὶ στὴν Κρήτη, καί, ὅταν τὴν ἐξετάζωμε βιαστικά, φαίνεται νὰ εἶναι αὐτούσιο τὸ ἰδίωμα, ὅπως μιλιέται. Οἱ συνειρμοί, ποὺ προκαλεῖ, ἀνήκουν στὸ βίον τῆς ὑπαίθρου. Ἡ γλῶσσα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀχρηστευθῆ σὰν ὄργανο πνευματικῆς ἔκφρασης. Ἡ ἐπικράτηση μιᾶς διαφορετικῆς γλωσσικῆς κατάστασης στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ΙΘ' αἰῶνα καὶ ὕστερα, καὶ ἡ συνήθεια ἄλλων ἐκφραστικῶν τρόπων, κάνει ὥστε τὸ ἰδίωμα τῶν κρητικῶν ἔργων νὰ ἦχῃ σήμερα ἀλλιότικα ἀπ' ὅ,τι ἦχοῦσε τὸν καιρὸ τῆς δημιουργίας τους στὴν ἀκοὴ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἀναγνωστικοῦ καὶ θεατρικοῦ κοινοῦ. Ἡ σπάνια κρητικὴ λέξη, ποὺ συνειδητὰ τὴν ἐπιζητοῦν οἱ ποιητὲς αὐτοί, φαίνεται σήμερα ἀκόμη πιὸ σπάνια, καὶ γιὰ τὸν ἀμύητο ἔχει ἓνα πα-

«Κρητικὰ Χρονικά», Ζ', σελ. 301, γράφοντας ὅτι τὸ ὕφος τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι «ἔκδηλα λαϊκὸ» καὶ δὲν ἔχει «καμμιά σχέση μὲ τὸ συμβατικὸ ὕφος τῶν ἔργων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης». Ὅμως τὸ συμβατικὸ ὕφος καὶ ὁ ἀριστοκρατικὸς χαρακτήρας δὲν ἀποτελοῦν γενικὸ κανόνα οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἰταλοὺς κλασικοὺς ὁ Pulci γράφει σὲ λαϊκὸ ὕφος καὶ ἡ ἐκζήτηση χαρακτηρίζει εἰδικὰ τὸ ΙΖ' ἰταλικὸ αἰῶνα (secentismo) καὶ ὄχι ὅλη τὴν Ἀναγέννηση. Ἡ μονόπλευρη σύγκριση τῆς κρητικῆς μὲ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι διαφωτιστικὴ. Οὔτε ἡ ἀγγλική, οὔτε ἡ ἰσπανικὴ ποίηση τῆς Ἀναγέννησης ἔχουν ἀριστοκρατικὸ χαρακτήρα, καὶ σ' αὐτὸ μοιάζουν μὲ τὴν κρητικὴ, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ἀριστοκρατικὴ, οὔτε λαϊκὴ, παρὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ δύο, συνδυάζοντας μιὰ χαρακτηριστικὴ θερμότητα μ' ἓναν ἀπόλυτα ἐντεχνο τόνο.

ράξενο καὶ ἀσυνήθιστο τόνο. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ λαϊκὴ ἀπόχρωση τῆς γλώσσας τῶν κρητικῶν ἔργων δὲν ἀνήκει στὴν ἴδια τὴ γλῶσσα, παρὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ σημερινὴ γλωσσικὴ μας θέση.

Ἀκόμη τὰ κρητικὰ ἔργα, ἄλλα περισσότερα, ἄλλα λιγώτερο, ἔχουν πάρει ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ προφορικὴ παράδοση. Ἀπὸ τοὺς ποιητὲς δὲν ξέρομε παρὰ θαμπὰ ὀνόματα κι ὄχι πάντα μὲ βεβαιότητα, κι αὐτὸ πλησιάζει τὰ ἔργα στὴν ἀνωνυμία τοῦ λαϊκοῦ ἔργου. Πολλὰ δὲν ἔχουν πιά τὰ ὀνόματα τῶν δημιουργῶν τους. Μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξάπλωση στὸ ΙΗ' αἰῶνα τῆς φαναριωτικῆς πνευματικῆς τάξης, ποὺ τὰ περιφρονοῦσε, τὰ κρητικὰ ἔργα ἔπαψαν νὰ διαβάζωνται ἀπὸ τοὺς μορφωμένους (ἐκτὸς ἀπ' τὰ Ἑπτάνησα), καὶ ἡ κυκλοφορία τους περιορίστηκε στὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα σὲ ἄθλια λαϊκὰ βιβλία, ποὺ ἔφθειραν καὶ τὶς ἀρχικὲς εὐσυνείδητες ἐκδόσεις ὠρισμένων ἀπὸ αὐτά. Μερικὰ πέρασαν στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, στὴν προφορικὴ παράδοση, καὶ ραψωδῆθηκαν. Αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 1600 σὲ πολιτισμὸ λαϊκὸ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁴, κάνει βέβαια ἀρκετὰ δύσκολη τὴν ἀναγνώριση.

Στὴν πραγματικότητα τὸ ὕφος τῶν κρητικῶν ἔργων, μ' ὅλες τὶς βέβαιες καὶ μεγάλες ἀναλογίες, ποὺ ἔχει μὲ τὸ ὕφος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἔχει καὶ πολὺ σημαντικὲς διαφορές. Εἶναι περίπου τόσο «συμβατικὸ», ὅσο τὸ ὕφος τῶν ἰταλικῶν καὶ δυτικοευρωπαϊκῶν ἔργων τῆς Ἀναγέννησης· ἓνα ὕφος πλούσιο, φανταχτερό, ρητορικὸ, ὑπερβολικὸ κάποτε, σύνθετο, ποὺ στὸ σύνολό του εἶναι ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ λιτὸ καὶ ἀπλὸ ὕφος τοῦ κρητικοῦ καὶ γενικώτερα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Συγκρίνοντας ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν γραμματολογικῶν εἰδῶν τὴν ὄριμη κρητικὴ λογοτεχνία μὲ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ μὲ τὴν λογοτεχνία τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης ἀπὸ τὴν ἄλλη εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παρατηρήσωμε τοῦτο· τὸ πολύστιχο ἀφήγημα χωρὶς στροφές (Ἐρωτόκριτος) συνδέεται χωρὶς ἄλλο μὲ τὴ μορφή τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν Κορνάρο, μὲ τὴν προσθήκη τῆς ρίμας, σὲ δίστιχα. Ἀντίθετα ἡ τραγωδία (Ἐρωφίλη, Ροδολῖνος, Ζήνων), ἡ κωμωδία (Κατσοῦρμπος, Στάθης, Φορτουνάτος), ἡ ποιμενικὴ κωμωδία (Γύπαρης) καὶ τὸ εἰδύλλιο (Βοσκοπούλα), μὲ τὴ μορφή ποὺ τὰ συναντοῦμε στὴν Κρήτη, εἶναι ἄγνωστα στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, ἐνῶ

⁴) Λαϊκὰ ἔγιναν ὄχι μόνο τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, παρὰ καὶ οἱ τρόποι τῆς, ὅπως ἡ ρίμα καὶ ὁ ἐνδεκασύλλαβος, στὸν ὁποῖο γράφτηκαν μερικὰ δημοτικὰ τραγούδια στὴν Κρήτη, ὡς τὸ ΙΘ' αἰῶνα.

εἶναι πολὺ γνωστὰ στὶς δυτικὲς λογοτεχνίες τῆς ᾽Αναγέννησης. Γιὰ τὴ «Θυσία τοῦ ᾽Αβραάμ», πού μερικοὶ τὴν εἶχαν θεωρήσει ἕνα ὄψιμο μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ μυθῆριο, ἀποδείχθηκε τὸ ἀντίθετο μὲ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ προτύπου του καὶ τὴ διαπίστωση τῆς ἑλλειψῆς θρησκευτικοῦ θεάτρου στὸ Βυζάντιο⁵.

Καθένα ἀπὸ τὰ γραμματολογικὰ αὐτὰ εἴδη περνώντας στὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἐπέβαλε καὶ τὸ συμβατικὸ ὕφος του, ὅπως εἶχε καλλιεργηθῆ στὴ Δύση. Τὸ ἐπικὸ καὶ λυρικὸ ὕφος τοῦ ἀναγεννησιακοῦ ἰταλικοῦ ἔπους προσαρμόστηκε στὴν πολὺστιχη μορφή τοῦ «βυζαντινοῦ» μυθιστορήματος στὸν ᾽Ερωτόκριτο· ἀν τὸ ὕφος τοῦ ἔργου αὐτοῦ μᾶς φαίνεται λιγώτερο συμβατικὸ, αὐτὸ ὀφείλεται στὴν πιὸ σοφὴ ἀφομοίωση τοῦ ἔντεχνου στοιχείου, καὶ ὄχι στὴν ἑλλειψή του. Τὸ ἴδιο συμβατικὰ εἶναι τὸ τραγικὸ ὕφος τῶν τραγωδιῶν, ἡ βαναυσότητα καὶ ἀθυροστομία τῶν κωμωδιῶν, τὸ παθητικὸ καὶ εἰδυλλιακὸ ὕφος τοῦ Γύπαρη, ἡ «ἀρκαδικὴ» ἀφέλεια καὶ ἀπλότητα τῆς Βοσκοπούλας⁶.

Σημαντικὸ γιὰ τὸ σωστὸ καθορισμὸ τοῦ χαρακτῆρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι καὶ τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων, ὁ τρόπος, πού οἱ ποιητὲς βλέπουν τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ διάθεση γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὑπερφυσικοῦ, πού παρατηροῦμε σ' ἕνα ἔργο μὲ θρησκευτικὴ ὑπόθεση, ὅπως ἡ «Θυσία»⁷, ἡ ἀμφιβολία, πού ἐκφράζει ὁ Χορτάτζης γιὰ τὴν ἀθανασία⁸, εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου τῆς ᾽Αναγέννησης. Ἡ ἴδια διάθεση διαπνέει λίγο πολὺ καὶ τὰ ἄλλα κρητικὰ ἔργα, κι αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ διαφορὰ τους ἀπὸ τὰ μεσαιωνικά. ᾽Αναγεννησιακὸς εἶναι καὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος στὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Ἡ προοδευτικὴ ἐξέλιξη τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου τῶν προσώπων, κυρίως στὸν Κορνάρο, ἡ ἐπίμονη ψυχολογικὴ ἀνάλυση, μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ ποιητὴς δικαιολογεῖ τὶς πράξεις τους, καὶ ὁ ἐκφραστικὸς,

⁵) S. B a u d - B o n y, Byzantion, XIII (1938), σελ. 333.

⁶) Τὸ συμβατικὸ χαρακτῆρα τῆς πρόσεξεν ὁ Τρυνάνης, *Medieval and Modern Greek Poetry, An Anthology*, 1951, σελ. XLIV. Ὁ Κριαρᾶς, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 309, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μοτίβο τῆς ἐρωτικῆς λιποθυμίας στὴ Βοσκοπούλα ἔρχεται ἀπὸ τὰ σοφιστικὰ μυθιστορήματα, δὲν ἀναφέρει ὅμως ὅλους τοὺς ἀναγκαίους κρίκους, πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ φθάσωμε ὡς ἐκεῖ. Τὸ μοτίβο αὐτὸ τὸ βρῖσκομε καὶ στὸν ᾽Ερωτόκριτο καὶ στὸ Γύπαρη, καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἄγνωστο στὴν ἰταλικὴ λογοτεχνία, πού χωρὶς ἄλλο ἀποτελεῖ τὸ πιὸ σημαντικὸ σὲ ἔκταση καὶ κῦρος στοιχεῖο στὴ μόρφωση τῶν κρητικῶν ποιητῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνα.

⁷) Βλ. τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Ψυχάρη, στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ Γ. Μέγα, σελ. 67 - 8.

⁸) ᾽Ερωφίλη, Πρόλογος τοῦ Χάρου, στ. 67 - 68.

προσωπικὸς λόγος, πὸν βάζει στὸ στόμα τους, εἶναι πράγματα ἄγνωστα καὶ στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ δυτικὴ μεσαιωνικὴ λογοτεχνία, πὸν χαρακτηρίζονται ὅπὸ τὴ σχηματικὴ ἄρθρωση, τὴν τυπικὴ καὶ ἀκίνητη ψυχολογία καὶ τὸ συνθηματικὸ λόγο.

Βαθύτατη εἶναι ἡ διαφορὰ καὶ στὸ γλωσσικὸ περίβλημα ἀνάμεσα στὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ὄριμα κρητικὰ ἔργα. Ὑποστηρίχθηκε τελευταῖα ὅτι ἡ τάση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας πρὸς τὸ κρητικὸ λαϊκὸ ἰδίωμα, εἶναι «ἀσυνχαισθητὴ» καὶ ὀφείλεται «κατὰ κύριο λόγο στὸ πρωτόγονο στοιχεῖο τοῦ ἀκαλλιέργητου»⁹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ φοβοῦμαι ὅτι ὑπάρχει μιὰ σοβαρὴ παρεξήγηση. Ὅπως μὲ τὴν ἄποψη τοῦ μεσαιωνικοῦ χαρακτῆρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ξαναγυρίζομε σὲ παλιὲς ἀπόψεις, πὸν θὰ πίστευε κανεὶς ὅτι ἔχουν ὀριστικὰ ὑπερنيκηθῆ, (ὁ Σάθας ἀρχίζε τὴν ἔκδοση τῶν κρητικῶν δραμάτων μὲ μιὰ μακρότατη εἰσαγωγή γιὰ τὸ θέατρο τῶν Βυζαντινῶν, ὁ Hesseling ἔβλεπε στὸν Ἐρωτόκριτο ἐπιβίωση τοῦ πνεύματος τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων¹⁰, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Krumbacher ἔβαζε στὴν Ἱστορία τῆς Βυζ. Λογοτεχνίας τὰ κρητικὰ ἔργα ν' ἀκολουθοῦν σὰν ὀψίγονα τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα), ἔτσι καὶ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ «πρωτόγονου καὶ ἀκαλλιέργητου» ξαναγυρίζομε στὴ γνώμη τοῦ Γιάνναρη, πὸν θεωροῦσε ἄωρία καὶ ἀμάθεια τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Κορνάρου ἀπὸ τὸν ἀρχαϊσμό, δηλαδὴ ἀκριβῶς τὴν ἀνώτατη ὀριμότητά του.

Ὅμως ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς μας λογοτεχνίας βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξελικτικὴ πορεία γίνεται ἀπὸ τὸ μιξοβάβαρο καὶ ἀρχαϊστικὸ ὕφος πρὸς τὸ δημοτικὸ. Ὁ πρωτογονισμὸς στὴ λογοτεχνίαν αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὴ γλωσσικὴ ἀνάμιξη, καὶ τὰ πιὸ πρωτόγονα στάδια εἶναι καὶ τὰ περισσότερο φορτωμένα μὲ ἀρχαϊσμούς. Ὁ Ξανθουδίδης εἶχε προσέξει ὅτι στὴ μεσαιωνικὴ — μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου — λογοτεχνία γίνεται μιὰ «βαθμιαία κάθαρσις» καὶ ὅτι σ' αὐτὴν ἡ καλλιέργεια πηγαίνει μαζὶ μὲ μιὰ ὀλοένα μεγαλύτερη ὑπεροχὴ τοῦ δημοτικοῦ ὕφους.

Στὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο¹¹ μαζὶ μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ συστηματικοῦ χαρακτῆρα τοῦ κρητικοῦ δημοτικοῦ ὕφους, πὸν διαμορφώνεται μεθοδικὰ μὲ ταυτόχρονο καθαρμὸ καὶ ἀφομοίωση λογίων στοιχείων, ἔδειξα καὶ κάτι ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ: ὅτι οἱ πρῶτοι πὸν γράφουν συνειδητὰ καὶ συστηματικὰ τὸ κρητικὸ ἰδίωμα εἶναι οἱ ποιητὲς γύρω στὰ 1600, (Χορτάτζης, ἀνώνυμος ποιητῆς

⁹) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ ς, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 304.

¹⁰) Μεγ. ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. CXXVIII.

¹¹) «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 400 ἔξ.

Βοσκοπούλας), ἐνῶ οἱ παλαιότεροι δὲ γράφουν τὸ ἰδίωμα, παρὰ κοινὴ ἑλληνικὴ δημοτικὴ μὲ μερικὰ κρητικὰ στοιχεῖα. Κι αὐτὸ ὄχι γιὰ τὸ ἰδίωμα ἦταν ἀδιαμόρφωτο πρὶν ἀπὸ τὸ 1600, (θὰ ἦταν κωμικὸ καὶ ἀντίθετο μὲ ὅσα ξέρομε γιὰ τὶς περιόδους τῆς γλώσσας μας, νὰ πιστέψωμε ὅτι τὸ ἰδίωμα διαμορφώθηκε μέσα στὰ εἰκοσιπέντε μὲ τριάντα χρόνια, πὺ χωρίζουν τὸν Ἀχέλη ἀπὸ τὸ Χορτάτζη!), παρὰ γιὰ ἦταν διαφορετικὸς ὁ γλωσσικὸς προσανατολισμὸς ἐκείνων πὺ ἔγραφαν. Ὁ συνειδητὸς καὶ συστηματικὸς χαρακτήρας τῆς μεταβολῆς αὐτῆς καὶ ἡ μοναδικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς γλωσσικῆς τελειότητα τῆς ὄριμης κρητικῆς λογοτεχνίας, ἡ μεγάλη γλωσσοπλαστικὴ ἐργασία, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόλυτη κυριολεξία, καὶ γιὰ τὴν ἐξάντληση τοῦ λεξικοῦ θησαυροῦ μὲ τὴ χρήση τῆς σπάνιας καὶ ἠχηρῆς λέξης, πὺ παρατηροῦμε στὰ κρητικὰ ἔργα, εἶναι πράγματα διαμετρικὰ ἀντίθετα μὲ τὴν παράξενη ἀποψη τοῦ «σὰν ἀσυναίσθητου», «τοῦ πρωτόγονου καὶ τοῦ ἀκαλλιέργητου»¹².

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι στὸν προσανατολισμὸ πρὸς τὸ ἰδίωμα εἶχαν προηγηθῆ οἱ Κύπριοι. Τί χρωστοῦσαν σ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα οἱ Κρητικοὶ δὲ μπορούμε ἀκόμη νὰ ποῦμε. Ὅτι τὰ δυὸ φαινόμενα δὲν εἶναι ἄσχετα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ὑποθέσῃ. Ἡ νέα ἔκδοση τῶν Κυπριακῶν Ποιημάτων ἀπὸ τὴν Θ. Σιαπκαρᾶ - Πιτσιλλίδη κάνει δυνατὴ σήμερα τὴ σύγκριση. Γιὰ τὴν ὥρα ἄς εἰπωθῆ τοῦτο : ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τὰ λαλούμενα ἰδιώματα καὶ πρὸς μιὰ γνήσια δημοτικὴ, πὺ σημειώνεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, εἶναι φαινόμενο ἀναγεννησιακό. Ἡ Ἀναγέννηση, μὲ μιὰ ἀντινομία συνηθισμένη στὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, φέρνει μαζί μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν ἐπιθυμία γιὰ μιὰ πιο συνειδητὴ καὶ μεθοδικὴ καλλιέργεια τῶν ζωντανῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν. Στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία ἡ συγχώνευση τῶν δυὸ τάσεων γίνεται ἀρκετὰ νωρὶς ἀπὸ τὸ Λαυρέντιο τῶν Μεδίκων καὶ τὸν Πολιτσιάνο καὶ ἐπικρατεῖ στὸ ἸΣΤ' αἰῶνα βρίσκοντας καὶ τὸ θεωρητικὸ κήρυκά της στὸ πρόσωπο τοῦ Πέτρου Μπέμπο. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς δυτικὲς χῶρες καὶ εἶναι γνωστὸς ὁ διπλὸς αὐτὸς ρόλος τῆς Γαλλικῆς Πλειάδας καὶ τοῦ Μίλτωνα. Νομίζω ὅτι στὸ γενικώτατο αὐτὸ πλαίσιο πρέπει νὰ τοποθετηθῆ μ' ὅλη του τὴν ιδιοτυπία καὶ ὁ δημοτικισμὸς τοῦ δικοῦ μας ἸΣΤ' καὶ ἸΖ' αἰῶνα, πὺ ἔχει καὶ τοὺς λογίους ἀντιπροσώπους του.

Ὁ ἔντεχνος χαρακτήρας τοῦ λόγου τῶν κρητικῶν ἔργων παρουσιάζει

¹²) Ὅτι «ἡ ἐπιλογή τῆς γλώσσας καὶ τῶν λαϊκῶν στοιχείων τῆς δημιουργίας τῶν δὲν ἔγινε τυχαία» ἀπὸ τοὺς ποιητὲς πρόσεξε καὶ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἑλλην. Δημιουργία, 131, σελ. 78.

ζεται στήν ἀνάλυση σάν ἡ συνισταμένη μιᾶς σειρᾶς συντακτικῶν καί ἔκφραστικῶν τρόπων καί λεξικῶν στοιχείων, πού δέν ἀνήκουν στή γνήσια δημοτική παράδοση. Ἡ κοινή δημοτική τῶν προγενεστέρων ὑστεροβυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἔργων, ἡ λόγια γλῶσσα, καί τὰ ἰταλικά, εἶναι οἱ πηγές πλουτισμοῦ τοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος, γιά τοὺς ποιητές τῆς ὄριμης περιόδου. Νιώθει κανεῖς μεγάλη διαφορά, ὅταν ὑστερα ἀπὸ μερικὲς σελίδες τοῦ Ἐρωτόκριτου ἀνοίξη, ἄς ποῦμε, τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη. Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν Κορνάρο καί τὰ παλιὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴ διάδοση τοῦ ἔπους καί δὲ γνώρισαν τὴν ἐπίδρασή του. Ἐνα τόσο σύνθετο λόγο μὲ τόσες ἐξαρτημένες προτάσεις καί τέτοιο ἀνακάτεμα τῶν ὑποκειμένων, ὅπως αὐτὸ πού συναντοῦμε π. χ. στὸν Ἐρωτόκριτο, Ε 371 - 378, δὲ θὰ βροῦμε βέβαια ποτὲ στὸ δημοτικὸ τραγούδι.

Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὸ λόγο τοῦ Χορτάτζη καί τὸ λόγο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ὁ Χορτάτζης γράφει πιὸ σύνθετα καί πιὸ δύσκολα ἀπὸ τὸν Κορνάρο. Οἱ προτάσεις του εἶναι μεγαλύτερες, κάποτε μάλιστα ὑπερβολικὰ μεγάλες, ἡ φυσικὴ σειρὰ τῶν λέξεων περισσότερο ἀλλαγμένη, τὰ ἐπίθετα σκορπίζονται μακριὰ ἀπὸ τὰ οὐσιαστικά τους, τὰ ἀσύνδετα τοῦ Ἐρωτόκριτου λείπουν, οἱ διασκελισμοὶ εἶναι ἀπανωτοί¹³. Αὐτὸ τὸ λογιώτερο χαρακτῆρα καί τὴν πιὸ ἔντεχνη πλοκὴ τοῦ λόγου τοῦ Χορτάτζη τόνισε καί ὁ Ξανθοῦδίδης¹⁴. Ὑπάρχει κάτι σύνθετο στὸν ἔντεχνο κρητικὸ λόγο, πού δέν κάνει καθόλου εὐκόλη τὴν κατανόησή του ἀπὸ τὸν ἀπλοῖκὸν ἀναγνώστη καί ἀκροατὴ—ἄς εἶναι καί κρητικός. Χρειάζεται κάποια ἔνταση τῆς προσοχῆς, γιά νὰ παρακολουθήση κανεῖς αὐτὸ τὸ λόγο χωρὶς νὰ τοῦ ξεφύγη τίποτε ἀπὸ τὸ νόημα, καί ὑπάρχουν κομμάτια, πού εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὰ κατῆλαβε ποτὲ γλωσσικὰ πέρα γιά πέρα ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ καί ὁ χωρικός.

Πολὺ διαφορετικὴ εἶναι καί ἡ στιχουργία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὴ στιχουργία τῆ δημοτικῆς. Στὸν ἔντεχνο κρητικὸ λόγο ὁ τονισμὸς τοῦ στίχου εἶναι πολὺ πιὸ ποικίλος καί λυγερός· καμμιά φορὰ μοιάζει ἀνώμαλος μπροστὰ στὸν τονισμὸ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Μετρικοὶ τονισμοί, ἐγκλιτικὲς καταργήσεις τοῦ τόνου¹⁵, συχνὲς καί

¹³) Πβ. Ἐρωφίλη, Β 383 - 390 κ.ά.

¹⁴) Ἐρωφίλη, Εἰσαγωγή, σελ. μγ'.

¹⁵) Ἐρωτόκριτος, μεγ. ἔκδ., Γ 335, Δ 1717, Δ 1882 κ.ά. Στούς στίχους αὐτοὺς οἱ λέξεις τοῦτα, δείχνει, πλιά, πρέπει νὰ διαβαστοῦν χωρὶς τόνο. Ὁ ἀναπαιστικὸς τονισμὸς τοῦ λόγιου βυζαντινοῦ δεκαπεντασύλλαβου εἶναι λάθος γιά τὴν κρητικὴ μετρικὴ, μάλιστα τοῦ Κορνάρου.

τολμηρὲς συνιζήσεις ἀνάμεσα σὲ τονισμένα φωνήεντα¹⁶, κατάργηση τῆς τομῆς τοῦ δεκαπεντασύλλαβου στὸ μέτρο¹⁷ ἢ στὸ νόημα¹⁸, στίξη μέσα στὸ στίχο¹⁹, διαφοροποιοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ στίχο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο δημοτικὸ δεκαπεντασύλλαβο.

II. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Στὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο²⁰ ἔδειξα ὅτι ἡ συνηθισμένη στὶς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς ὑπάρχει καὶ στὰ κρητικὰ ἔργα, καὶ ὅτι κινδυνεύει κανεὶς νὰ πέσει σὲ σοβαρὲς παρεξηγήσεις, ἂν δὲν τὴ δῇ. Σ' ὅλα σχεδὸν τὰ δημοτικὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀπὸ τὸ ΙΕ' αἰῶνα καὶ πέρα συναντοῦμε ἀρκετὰ συχνὰ κλασικὲς μνεῖες. Στὴν ὥριμη κρητικὴ λογοτεχνία ἡ τάση αὕτη γίνεται πιὸ ἔντονη καὶ συνειδητή.

Στὴν ἀρχαιότητα μᾶς ὀδηγεῖ ὄχι μόνο τὸ ἀρχαιόπρεπο ὀνοματολόγιο τοῦ Ἐρωτόκριτου, ποὺ ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ὑποστηρίχθηκε γιὰ τὴ γενικὴ παραμόρφωση τῶν κλασικῶν στοιχείων στὰ κρητικὰ ἔργα, ἀποτελεῖται σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ ἀλώβητα καὶ σπάνια ἀρχαῖα ὀνόματα χωρὶς οὔτε ἓνα ἰταλικὸ τύπο²¹ παρὰ καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ ἔργου στὴν Ἀθήνα, μιὰ Ἀθήνα δοξασμένη καὶ δυνατὴ καὶ ποὺ εἶναι «τὸ θρονὶ τῆς ἀρετῆς κι ὁ ποταμὸς τῆς γνώσης», ἡ χρονικὴ τοποθέτηση τῆς ἀφήγησης στὸν καιρὸ τῆς ἑλληνικῆς πολυθειῆς, ἡ μνεῖα τῆς Μακεδονίας σὺν ἐλεύθερου βασιλείου, ἡ βασιλικὴ καταγωγὴ τοῦ Κρητικοῦ, ποὺ βασιλεύει μάλιστα στὴ χώρα, ποὺ νόμιζαν ἔδρα τοῦ Μίνωα, τὴ Γορτύνη²².

¹⁶) Δ 1798 - 1800 κ.ἀ. Στὴ μεγάλη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὁ Ξανθουδίδης λιγόστεψε τὶς συνιζήσεις, ἐφαρμόζοντας ὅσο μπορούσε τὴν ἐκθλιψη, παλιὰ λόγια συνήθεια, ποὺ βρίσκεται καὶ στὶς βενετικὲς ἐκδόσεις καὶ σὲ χειρόγραφα, μὰ ποὺ παραμορφώνει καὶ κάνει ἀδιάβαστους κάποτε τοὺς στίχους, πβ. Δ 1112. Τὸ λάθος αὐτὸ διορθώθηκε στὴ μικρὴ ἔκδοση.

¹⁷) Α 987 κ. ἀ. Πολὺ συχνὸ αὐτὸ καὶ στὸ «Φορτουνατο».

¹⁸) Γ 248, Γ 1325 - 6 κ. ἀ. Στὸ δημοτικὸ τραγούδι κάθε ἡμιστίχιο κλείνει μιὰ ὀλόκληρη ἔννοια.

¹⁹) Γ 1437 κ.ἀ.

²⁰) «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 359 ἐξ.

²¹) Τὸ διπλὸ παράδειγμα τοῦ παρατονισμοῦ, *Ἡράκλης*, *Ἀρτέμη*, καὶ ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἀρχαίων καὶ ἀρχαιόπρεπων ὀνομάτων στὸ ἔργο πείθει, ὅτι τὸ *Ἡράκλης* δὲ βγῆκε ἀπὸ τὸ *Ἡράκλειος*, ὅπως εἶπαν, «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ', σελ. 308. Κανένα τέτοιο φθαρμένο τύπο κυρίου ὀνόματος δὲ βρίσκομε στὸν Ἐρωτόκριτο, ὥστε νὰ συγκαταλέξωμε τὸ *Ἡράκλης* (*Ἡράκλειος!*) τοῦ Κορνάρου μὲ τὰ νεοελληνικὰ *Βασίλεις*, *Λημήτρις*, *Σωτήρις* κ.λ. Κλασικιστικὸ καὶ χωρὶς ἰταλικούς τύπους εἶναι καὶ τὸ ὀνοματολόγιο τῆς Ἐρωφίλης.

²²) Ἡ διάδοση τῆς γνώμης αὐτῆς φαίνεται ἀπὸ τὴ μνεῖα τῆς ἀπὸ τὸν Quirini, *Relazione dell' Isola di Candia*, Firenze, 1897, σελ. 14.

Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἑλληνικῆς σκέψης εἶναι καὶ ἡ συνείδηση τοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, πὺ ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν λογίων ἀπλώνεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὰ μορφωμένα κοινωνικὰ στρώματα, καὶ ὑποδηλώνεται στὸν Ἐρωτόκριτο μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐξαρση τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Βυζάντιου, καὶ μ' ἄλλους τρόπους στὰ ἔργα ἄλλων κρητικῶν ποιητῶν²³.

Ἀρχαῖοι θεοί, ἥρωες, ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ περίφημοι τόποι τῆς ἀρχαιότητος μνημονεύονται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ περισσότερα κρητικὰ ἔργα, κ' ἔτσι ἡ τάση περιορισμοῦ τοῦ κλασικοῦ στοιχείου, πὺ ἀποδόθηκε στοὺς κρητικοὺς ποιητῆς²⁴ μένει ἀμφίβολη. Ἐμμεσοὺς ὑπαινιγμοὺς ἢ χρῆση ἀρχαίων μύθων βρίσκουμε καὶ στὸ πιὸ λιτὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ κρητικὸ ἔργο, τὸν Ἐρωτόκριτο. Ἐτσι ἡ εἰκόνα τῶν φτερωτῶν πὺ καίγονται στὸ πέταμα, μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὸν Ἴκαρο, ἢ ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ καὶ τῆς γυναίκας του μᾶς θυμίζει τὸν Κέφαλο, καὶ «τὰ πάθη τοῦ πρικομένου ἀηδονιοῦ» τὴ Φίλομήλα. Κλασικιστικὴ εἶναι στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ ἡ συχνὴ προσωποποίηση τοῦ Ἐρωτα σὰν παιδιοῦ, καὶ ἡ εἰδυλλιακὴ Ἴδα — γνωστὴ καὶ στὸ Γύπαρη — καὶ πὺ φαίνεται πλασμένη στὸ πρότυπο τῆς συχνῆς στὴν ἰταλικὴ ποίηση Ἴδης τῆς Φρυγίας, ὅπου ἡ κρίση τοῦ Πάρη.

Εἶναι κάπως ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὰ κλασικὰ στοιχεῖα «ἀφθονοῦν» στὸν Ἐρωτόκριτο²⁵, ἀλλὰ θὰ ἦταν μεγαλύτερο λάθος νὰ ποῦμε ὅτι λείπουν ἀπὸ αὐτὸν ἢ ὅτι δὲν εἶναι σημαντικά. Ἴσα - ἴσα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθορίζουν ὡς ἓνα σημεῖο τὸ χροῶμα, πὺ ἔχει ὁ κόσμος τοῦ Ἐρωτόκριτου, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὸ χροῶμα τῶν ἄλλων ὄριμων κρητικῶν ἔργων.

Τὸ πέρασμα κλασικιστικῶν ἰδεῶν καὶ κλασικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴ λόγια γραμματεία στὶς δημοτικὲς λογοτεχνίες εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς Ἀναγέννησης. Βέβαια ἡ ἐξάρτηση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς εἶναι ἔμμεση. Ἄν καὶ ὠρισμένοι ἀπὸ τοὺς κρητικοὺς ποιητῆς φαίνονται ἐξοικειωμένοι μὲ τὰ λατινικά, οἱ γνώσεις τους γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔρχονται (ὅπως στὸ Σαιξπηρο) ἀπὸ δεύτερο χέρι, ἀπὸ τὰ ἰταλικά. Γιὰ τὴν ἑλληνομάθειά τους δὲν ὑπάρχουν ὡς τώρα ἀποδείξεις. Ὅπως καὶ νᾶναι, εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ζοῦν σ' ἓνα περιβάλλον, πὺ κατέχεται ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ παράσταση αὐτὴ μᾶς φαίνεται σήμερα

²³) «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 399.

²⁴) «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ', σελ. 127 ἔξ.

²⁵) Τρουπάνης, *Medieval and Modern Greek Poetry, An Anthology*, 1951, σελ. XLIII.

ἄβαθη καὶ διακοσμητική, ὅμως θὰ ἦταν ἄδικο νὰ ζητήσωμε ἀπὸ τὸν κρητικὸ τοῦ 1600 μιὰ βαθύτερη, πιὸ προσωπικὴ σχέση μετὰ τὴν ἀρχαιότητα, μιὰ σχέση, ποὺ δὲν τὴν ἤξερε ἡ ἐποχὴ. Κατηγορήθηκαν οἱ κρητικοὶ τοῦ 1600 ὅτι δὲν ἔνιωθαν τι ἦταν οἱ Ἑλληνας τοῦ 450 π. Χ. Αὕτῃ ἡ κατηγορία ὅμως θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθῇ γιὰ ὅλη τὴν Εὐρώπη τοῦ 1600, ποὺ βλέπει τὴν Ἀρχαιότητα μέσα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρῶμα. Ἡ Ἀρχαιότητα, ποὺ μᾶς παρουσιάζουν τὰ κρητικὰ ἔργα εἶναι ἡ Ἀρχαιότητα τῆς ὀψιμῆς Ἀναγέννησης.

Μιλώντας γιὰ ἀνθρωπιστικὴ κίνηση στὴν Κρήτη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ ἀνθρωπισμὸς (humanismus) εἶναι ἓνα φαινόμενο πολὺ πιὸ παλιό, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ΙΕ' αἰῶνα, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ ΙΣΤ' εἶχε κιόλας χάσει τὴ δύναμή του²⁶. Αὕτῃ τὴν ἐποχὴ οὔτε στὶς δυτικὲς χῶρες δὲν ὑπάρχουν πιά ἀνθρωπιστικὲς φυσιογνωμίες ὅπως οἱ παλιές. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ζητοῦμε στὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση τοῦ ΙΖ' αἰῶνα τὴ θέρη τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ποὺ εἶχαμε γνωρίσει στὴ Φλωρεντία τῶν Μεδίκων. Δὲ μπορούμε ὅμως πάλι νὰ ποῦμε ὅτι οἱ κρητικοὶ ἀρχαιομαθεῖς λόγιοι, ποὺ ζοῦν σὲ κρητικὸ καὶ βενετικὸ περιβάλλον γύρω στὰ 1600 δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μ' αὐτὸ ποὺ λέμε ἀνθρωπισμό. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ τους διάθεση εἶναι μιὰ προέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ ΙΕ' καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα. Τὰ κοινὰ ποὺ ἔχει ὁ ἀνθρωπισμὸς αὐτὸς μετὰ τὸ βυζαντινὸ ἀρχαϊσμὸ εἶναι πάρα πολλά, ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὲς διαφορές. Οἱ Ἑλληνας ἀνθρωπιστὲς τοῦ 1500 εἶναι ἄνθρωποι τῆς Ἀναγέννησης. Οἱ λόγιοι, ποὺ πενήντα καὶ ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα πηγαίνουν κι αὐτοὶ γιὰ νὰ σπουδάσουν ἢ νὰ διδάξουν στὴ Δύση, εἶναι μετὰ τὴ σειρά τους ἄνθρωποι τῆς ὀψιμῆς Ἀναγέννησης, καὶ θὰ ἦταν ἄρνηση τῆς ἱστορίας, ἂν προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ τοὺς κηρύξῃ βυζαντινοὺς. Ἡ Κρήτη γύρω στὰ 1600 βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς διασποράς κι ὁ ἑλληνισμὸς αὐτὸς ἀνήκει στὴν Ἀναγέννηση.

Λόγιοι κληρικοὶ ὅπως ὁ Μαργούνιος, ὁ Πηγᾶς, ὁ Λούκαρης, ποὺ μεγαλώνουν καὶ γιὰ ἓνα διάστημα ζοῦν στὴν Κρήτη, μπορούν νὰ ὀνομαστοῦν ἀνθρωπιστὲς. Ὁ τρόπος ποὺ νιώθουν καὶ καλλιεργοῦν τὸν ἀρχαῖο λόγο ἔχει μιὰ ξεχωριστὴ ἀπόχρωση, ποὺ δὲν εἶναι βυζαντινὴ, κι ὅλη τους ἡ νοοτροπία δείχνει, ὅπως εἶναι φυσικό, μιὰ ἀνασύνθεση καὶ ὄχι μιὰ ἐπανάληψη τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος. Ἐνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ τύπου αὐτοῦ τῶν ἀνθρωπιστῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ὀψιμῆς Ἀναγέννησης εἶναι ὅτι ἡ παι

²⁶) Burckhardt, The Civilisation of the Renaissance in Italy, 1950, (ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ γνωστοῦ ἔργου) σελ. 162.

δεία τους αντίθετα με τους βυζαντινούς είναι κατά κανόνα διπλή, ελληνική και λατινική. «Ἀντιπρόσωποι τῆς ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως» ὀνομάζονται οἱ λόγιοι αὐτοὶ ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδίδη²⁷. Μιὰ τυπικὴ ἀνθρωπιστικὴ σχολὴ εἶναι ἡ Σχολὴ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὸ Χάνδακα.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν κρητικὸ κλασικισμὸ στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ τὸ ΙΖ' αἰῶνα εἶναι ἡ εἰσαγωγή καὶ τελικὴ ἐπικράτηση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κλασικῆς γραφῆς, ποὺ ἐκτοπίζουν τὰ πατροπαράδοτα βυζαντινὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου²⁸, καὶ ἡ πυκνὴ καλλιέργεια τοῦ ἀρχαιόγλωσσου ἐλεγειακοῦ ἐπιγράμματος ποὺ παίρνει τώρα στὶς ἐπιγραφές στὴ θέση τοῦ βυζαντινοῦ ἰαμβικοῦ τρίμειρου. Στὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ ὅπως καὶ στὰ δημοτικὰ κείμενα καθρεφτίζεται ἡ γενικὴ πνευματικὴ διάθεση τῆς ἐποχῆς, ποὺ θαυμάζει τὴν ἀρχαιότητα, ἀνακατεύει τὴν εἰδωλολατρικὴ παράδοση μετὰ τὴ χριστιανικὴ, καὶ βάζει παντοῦ τὴν ἀρχαία μυθολογία²⁹. Ἐνα μοναστήρι κρητικὸ ὀνομάζεται σ' ἓνα τέτοιο ἐπίγραμμα «δόμος ἱερὸς Ὀλύμπου»³⁰.

Νομίζω ὅτι δὲ μποροῦμε ν' ἀποκλείσωμε ἐκ τῶν προτέρων κάθε ἐξάρτηση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ πνευματικὰ ρεύματα, τὸ λόγιο ἀνθρωπιστικὸ καὶ τὸ δημοτικὸ στὴν Κρήτη τοῦ 1600. Ἡ παραλληλία τῶν δύο ρευμάτων φαίνεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὰ κοινὰ γνωρίσματα, παρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία προσέγγιση τῶν ἀντιπροσώπων τους. Φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρξε στὸ βενετοκρητικὸ περιβάλλον κάτι ἀνάλογο μετὰ τὸ «λογιωτατισμὸ» τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ποὺ συνειδητὰ ἀποστράφηκε τὴν κρητικὴν δημοτικὴν παράδοση. Ὁ λογιωτατισμὸς τῶν αἰῶνων αὐτῶν, στηρίζεται στὸ φαναριωτισμὸ, ποὺ ἀναπτύχθηκε κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα (1669) καὶ εἶχε προέλευση καὶ βάσεις ἀρκετὰ διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ λογιότητα τῆς ἐλληνικῆς καὶ κρητικῆς Ἀναγέννησης, ποὺ οὐσιαστικὸ γνώρισμά της ἦταν ὁ στενὸς δεσμὸς μετὰ τὴ Δύση. Ὁ φαναριωτικὸς λογιωτατισμὸς ἔχει τὴν ἔδρα του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ νέα ἀστικά κέντρα τῆς τουρκοκρατούμενης Βαλκανι-

²⁷) Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτη, σελ. 173.

²⁸) Ξανθοῦδίδης, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Κρήτης, Ἀθηνᾶ, ΙΕ' σελ. 55.

²⁹) Γιὰ τίς γενικὲς αὐτὲς τάσεις τῆς Ἀναγέννησης βλ. Burckhardt, ἔνθ' ἄνωτ., κυρίως τὰ κεφάλαια Antiquity as the common source καὶ Neolatin poetry, σελ. 148 - 162. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ λατινικοῦ ἐπιγράμματος στὴν Ἀναγέννηση, σελ. 160. Τὸ ἐλληνικὸ ἐπίγραμμα εἶχε βέβαια καλλιεργηθῆ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς λόγιους χωρὶς διακοπή, ἡ μεγάλη ὅμως διάδοση τοῦ εἴδους μετὰ τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ εἶναι γνώρισμα τῆς Ἀναγέννησης.

³⁰) Ξανθοῦδίδης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 89.

κῆς καὶ Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ ἐνεργεῖ μὲ τὰ νέα σχολεῖα, ποὺ ἰδρύνονται τώρα, καὶ ποὺ εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Ἀναγέννησης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ἕνας λόγιος αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ Θεσσαλὸς Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος κατηγορεῖ τὴν κρητικὴ δημοτικὴ ποίηση στὸ σύνολό της καὶ τοὺς λόγιους τοῦ βενετικοῦ κύκλου⁸¹.

Ἀρκετὰ διαφορετικὰ ἔκριναν τὴν κρητικὴ λογοτεχνία οἱ λόγιοι τοῦ δυτικοῦ ἢ κρητικοῦ περιβάλλοντος, ποὺ συνέχιζαν τὴν παράδοση τῆς Ἀναγέννησης. Ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ἕνας τυπικὸς λόγιος τοῦ κύκλου αὐτοῦ, μὲ διπλὴ κλασικὴ παιδεία καὶ ἀρχαιογλωσσος, ἂν καὶ βλέπει συγκαταβατικὰ τὴ δημοτικὴ, βρίσκει τὴν «Ἐρωφίλη» «satis pro ea lingua elegantem»⁸². Τὸν ποιητὴ τοῦ Ροδολίνου Τρωῖλο παινᾷ μὲ ἐπιγράμματα ὁ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς Σχολῆς τῆς Βενετίας Φιορέτζας⁸³. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ὁ ἐπίσης λόγιος καὶ λατινόγλωσσος Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς χαρακτηρίζει τὸ Χορτάτζη «proetam celeberrimum»⁸⁴. Ἐνας ἄλλος λόγιος ὁ Γραδενῖγος ἔκαμε τὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση δημοτικοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου, τῆς Ἐρωφίλης. Ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος δημοτικοὶ κρητικοὶ ποιητὲς, ὁ Χορτάτζης, ὁ Φώσκολος, μιλοῦν μὲ καμάρι γιὰ «τὰ ξακουστὰ κορμιὰ» τῆς σύγχρονης Κρήτης, ποὺ εἶναι βέβαια πρῶτ' ἀπ' ὅλα οἱ λόγιοι.

Τὸ πιὸ χτυπητὸ σημάδι αὐτῆς τῆς ἀμοιβαίας προσέγγισης τῶν δύο ρευμάτων εἶναι ἕνα μεγάλο φαινόμενο, ποὺ πρέπει νὰ μελετηθῇ συστηματικὰ ὁ δημοτικισμὸς τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα. Ὁ Σοφιανὸς ἦταν κι αὐτὸς ἕνας ἀντιπροσωπευτικὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς, ποὺ παράλληλα μὲ τὴν ἀρχαιογλωσσία του ἦταν καὶ δημοτικιστής. Δημοτικιστικὲς τάσεις παρουσιάζουν οἱ μεγάλοι κρητικοὶ Πατριάρχες Κύριλλος Λούκαρης καὶ Μελέτιος Πηγᾶς⁸⁵. Στὴν ἀλληλογραφία ἑνὸς ἄλλου λογίου κληρικοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη, τοῦ Μάξιμου Μαργούνιου μὲ τὸ Συμεῶνα Καβάσιλα βρίσκουμε γνῶμες σχετικὲς μὲ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς πεζοῦ δημοτικοῦ ὕφους⁸⁶. Ὁ Ἀλέξανδρος Παλλαδᾶς, λόγιος κρητικὸς Πατριάρχης, ἐκφράζει τὸν πόνο του γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα μὲ δημοτικὸς στίχους, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἔχη γράψει καθένας ἀπὸ τοὺς κρητικὸς δημοτικὸς ποιητὲς⁸⁷. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γιὰ τὰ ἄψογα ἰταλικά σονέττα τοῦ Μελετίου Πηγᾶ. Τὸ χάσμα

⁸¹) Σάφας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Παράρτ. σελ. 118, 120.

⁸²) Ἐρωφίλη, ἔκδ. Στοχαστῆ, 1926, Πρόλογος Ν. Βέη, σελ. α'.

⁸³) Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, σελ. 194, σημ. 1.

⁸⁴) Historia Gymnasii Patavini, Β' 1726, σελ. 306.

⁸⁵) Ν. Τωμαδάκης, Νεοελληνικά, σελ. 14.

⁸⁶) ΕΕΒΣ, ΙΘ' 1949, σελ. 302 ἐξ.

⁸⁷) ΕΕΚΣ, Β', σελ. 348 ἐξ. Πβ. «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', σελ. 6.

λοιπὸν ἀνάμεσα στὴ λόγια καὶ τὴ δημοτικὴ παράδοση δὲν εἶναι ὅσο νομίζομε μεγάλο στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Κρητικῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνα. Ἐὰν ὑπάρχει κάποιο χάσμα, αὐτὸ βρίσκεται πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος.

III. ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Τὸ συμπέρασμα γιὰ τὸν ἀναγεννησιακὸ χαρακτῆρα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα στὴν Κρήτη βγαίνει ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, παρὰ καὶ ἀπὸ τὶς καλὲς τέχνες τῆς ἐποχῆς. Χωρὶς ἄλλο πρέπει νὰ ἀκούσωμε καὶ τὴ γλῶσσα τῶν μνημείων, ἂν θέλωμε νὰ συλλάβωμε τὸ χαρακτῆρα μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνο ν' στηρίζη κανεὶς τὰ συμπεράσματά του μόνο σ' ὠρισμένο κλάδο πολιτισμοῦ καὶ ὅχι στὴ συνολικὴ ἐποπτεία του. Συνέχεια τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἀλλὰ μὲ ἰταλικὲς ἐπιδράσεις ἔχομε στὸ Θεοφάνη³⁸, καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸ Δαμασκηνό³⁹, πού, σὲ μιὰ φάση τῆς τέχνης του, ἐπιχειρεῖ μιὰ σύνθεση τῶν δυὸ τεχνοτροπιῶν πολὺ ἀνάλογη μὲ τὴ σύνθεση, πού τὸν ἴδιο πάνω - κάτω καιρὸ πραγματοποιηθῆκε στὴ λογοτεχνία. Τὴ βαθμιαία εἰσαγωγὴ δυτικῶν στοιχείων στὴ ζωγραφικὴ καὶ τὶς ἄλλες τέχνες παραδέχεται γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ὁ Ξανθουδίδης⁴⁰. Ὅπως παλαιότερα ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης εἶχε δεχτῆ στοιχεῖα γοιθικά, ἔτσι καὶ τώρα δέχεται τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι καμμιά φορά πιὸ ἔντονη παρὰ στὶς ἄλλες τέχνες. Ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει γιὰ παράδειγμα τὶς προσόψεις τῶν ναῶν στὶς ὀρθόδοξες μονὲς τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας τῶν Τζαγκαρόλων στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανιῶν, πού εἶναι καθαρὰ ἀναγεννησιακὲς. Μὲ τὴν ἴδια ἐπίδραση ἀνανεώνεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὰ ἄλλα βενετοκρατούμενα γιὰ λίγο ἢ γιὰ πολὺ ἀστικὰ ἑλληνικὰ κέντρα, ὅπως τὰ Ἐπτάνησα, ἡ Μονεμβασία.

Τὸ ἴδιο ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ διακοσμητικὴ στὸ ξύλο, τὴν πέτρα καὶ τὸ μέταλλο καλλιεργεῖται κατὰ τὴν τεχνοτροπία τῆς Ἀναγέννησης. Πλαίσια θυρῶν, παράθυρα, τόξα, καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, πού πέρασαν κάπως γερὰ τὴ σκοτεινὴ περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, καὶ δημοσιεύονται στοὺς τόμους τῶν Monumenti τοῦ Gerola, ἢ φυλάσσονται στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης, δείχνουν τὴν ἴδια ἐπίδραση⁴¹.

³⁸) Μ. Χατζιδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 387 ἐξ.

³⁹) Αὐτ., σελ. 391 ἐξ.

⁴⁰) Ἐνετοκρατία, σελ. 184.

⁴¹) Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ὠρισμένα στοιχεῖα ἰδιωτικοῦ βίου καὶ καλλι-

Λὲ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ εἰσβολὴ μερικῶν χωριστῶν στοιχείων ξένου πολιτισμοῦ, χωρὶς βαθύτερο νόημα. Εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀπλώνεται κ' ἐδῶ, εἶναι ὁ μόνος φυσικὸς καὶ δυνατὸς τρόπος ἔκφρασης ὄχι μόνον τῶν ξένων, ἀλλὰ καὶ τῶν ντόπιων τεχνιτῶν, ποὺ ζοῦν στὴν Κρήτη, καὶ ὁλόκληρης τῆς κρητικῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γλυπτικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς στὴν Κρήτη, ἡ Κρήνη Μοροζίνη στὸ Χάνδακα, εἶναι ὅπως θὰ δείξωμε ἄλλοτε, ἔργο ἐνὸς ρεθεμνιώτη καλλιτέχνη, τοῦ Φραμπενέττου, ποὺ τὸν μνημονεύει μαζὶ μὲ ἄλλους ὀνομαστοὺς συμπολίτες του ὁ Μπουνιαλῆς.

Τὰ ξένα στοιχεῖα μπαίνουν ἀργὰ καὶ μὲ δυσκολία στὸ συμπαγὲς σῶμα, ποὺ ἀποτελεῖ ἡ ἐθνικὴ βυζαντινὴ παράδοση, καὶ μπολιάζονται σ' αὐτό. Ἡ δύναμη αὐτῆ τῆς παράδοσης εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, ποὺ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ σημερινὸ πολιτισμὸ μας, ποὺ δέχεται τὶς δυτικοευρωπαϊκὰς μορφὰς αὐτούσιες καὶ ὠμές, χωρὶς νὰ τὶς ἀφομοιώσῃ καὶ νὰ τὶς μπολιάσῃ πάνω σ' ἓνα κορμό, ὅπως τότε. Παράδοση καὶ ἐπιβίωση βυζαντινὴ ὑπάρχει καὶ στὶς καλὰς τέχνες καὶ στὴ λογοτεχνία τῆς Κρήτης στὴν Ἀναγέννηση, ὑπάρχει ὅμως καὶ σύνθεσις μὲ τὸ νέο στοιχεῖο καὶ ἀνανέωση σὲ σημαντικώτατο βαθμό. Ἡ ἀφομοίωση τῶν δυτικῶν στοιχείων προχωρεῖ ἀκόμη πιὸ πέρα στὴ συνέχεια τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ στὰ Ἐπτάνησα.

IV. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ κρητικὴ κοινωνία γύρω στὰ 1600 βρίσκεται σὲ κατάσταση ἀρκετὰ ἀνάλογη μὲ τὴν κατάσταση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ποὺ εἶχαν δημιουργήσει τὴν Ἀναγέννηση· ἔτσι ἦταν καὶ ἐσωτερικὰ ὄριμη γιὰ νὰ δεχτῆ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς τους ζωῆς. Οἱ κοινωνίες ἐκεῖνες ἦταν γὰρ πρῶτιστο λόγο ἀστικές· στὴν οἰκονομικὴ τους ζωὴ τὸ κύριο στοιχεῖο ἦταν τὸ ἐμπόριο. Μιὰ μικρὴ ἀστικὴ κοινωνία, μ' ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς σ' ἐπαρχιακὴ κλίμακα, ὑπάρχει στὴν ὄψιμη Βενετοκρατία καὶ στὴν Κρήτη, καὶ αὐτὴ εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ ὁ φορέας τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως στὶς δυτικὰς χῶρες, ἔτσι κ' ἐδῶ, οἱ χωρικοὶ δὲν εἶναι ἄμεσα παρόντες στὴ γένεση τῆς νέας λογοτεχνίας.

Ἡ κοινωνία αὐτὴ στὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν παλαιότερη, καθαρὰ μεσαιωνικὴ, ποὺ χαρακτηρίζο-

τεχνικὰ μοτίβα, ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἐρωτόκριτο, ὅπως ἡ παραχρυσωμένη κάμερα τῆς Ἀρετούσας (Ε 51), ἡ παράσταση τῶν Ἀνέμων μὲ φουσκωμένα μάγουλα (Β 758), τὰ κιβούρια μὲ τὶς νεκροκεφαλὰς (Δ 1954) κ.λ.

ταν ἀπὸ ἓνα αὐστηρὰ διαμορφωμένο τιμαριωτικὸ σύστημα. Ἡ κρητικὴ κοινωνία ἀκολουθώντας τὴν ἐξέλιξη, ποὺ μὲ γοργότερο ρυθμὸ εἶχε πραγματοποιηθῆ στὴ Δύση, γνωρίζει στὴν ὄψιμη βενετοκρατία τὴν ἀνάμιξη εὐγενῶν καὶ ἀστῶν καὶ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος. Αὐτὸ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα, ποὺ τὸ συναντοῦμε σὲ ὅλες τὶς δυτικοευρωπαϊκὰς κοινωνίες τῆς Ἀναγέννησης⁴². Οἱ μεταβιβάσεις σὲ τρίτους καὶ ὁ κατατεμαχισμὸς τῶν τιμαρίων, τὰ τεράστια χρέη τῶν φεουδαρχῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους κατὰ τὸ ΙΕ' αἰῶνα, ἡ φτώχεια πολλῶν φεουδαρχῶν, οἱ ἀποχερσώσεις τῶν κτημάτων, εἶναι τὰ συμπτώματα τῆς παρακμῆς τῆς φεουδαρχίας στὴν Κρήτη. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Foscarini, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς «βενετοὺς εὐγενεῖς», δηλαδὴ τοὺς ἀπογόνους τῶν παλιῶν οἴκων τῆς βενετικῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ εἶχε ἐγκαταστήσει ἡ Βενετία στὴν Κρήτη ὡς τιμαριούχους ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη, (colonia), «ζοῦν τώρα στὰ ἀγροκτῆματα καλλιεργώντας τοὺς ἀγροὺς καὶ διατηρώντας μόνο τὸ ὄνομα καὶ τὸ μικρὸ φέουδο, ποὺ ἀπὸ τὶς διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις τοὺς ἔμεινε»⁴³. Ἡ τάξη αὐτή, ποὺ παλαιότερα ἀποτελοῦσε τὴν κυριώτερη ἀμυντικὴ δύναμη τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη, τὸ ἱππικόν, ἔχει τώρα γάσει τὴ στρατιωτικὴ τῆς ὀργάνωση, καὶ τοῦ κάκου προσπαθεῖ ὁ Foscarini νὰ τὴν ἀνασυντάξῃ⁴⁴.

Σὲ παρακμὴ βρίσκεται στὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἡ παλιὰ τιμαριωτικὴ ἑλληνικὴ εὐγένεια τῆς Κρήτης (ἀρχοντορρωμαῖοι, ἀρχοντόπουλοι), ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι εἶναι τώρα ἀπλᾶ ἐλεύθεροι χωρικοί, ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία στὶς γαλέρες καὶ τὴν ἀγγαρεία⁴⁵.

Παράλληλα ἔχει παρακμάσει τὸ παλιὸ καλλιεργητικὸ σύστημα τῶν μεγάλων κτημάτων μὲ παροίκους. Ὁρισμένοι προβλεπτὲς φτάνουν στὸ

⁴²) Γιὰ τὴν ἀνάμιξη εὐγενῶν καὶ ἀστῶν στὴν Ἰταλία βλ. Burckhardt, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 217.

⁴³) Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches, IV, σελ. 659. Πβ. ἔκθεση τῶν τιμαριούχων τοῦ 1583 εἰς G. Gerola, L'arte Veneta a Creta, (Atti del Congresso internazionale di scienze storiche, Roma, 1903, vol. VII, sez. IV, σελ. 118).

⁴⁴) Ἐκθεση Garzoni, Ξηροουχάκης, ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σελ. 255· ἔκθεση Mocenigo, Σπανάκης, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, I, σελ. 94· ἔκθεση Venier, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 337. Γενικά γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς φεουδαρχίας στὴν Κρήτη, Ξανθοουδίδης, Ἡ Ἑνετοκρατία, σελ. 126 - 8, 136, «Κρητικὴ Στοά», Β', (1909), σελ. 217 - 8.

⁴⁵) Μνημεῖα, I σελ. 14. Ἡ διάκριση ποὺ κάνει ὁ Mocenigo στὴν προέλευση ἀρχοντοπούλων καὶ ἀρχοντορρωμαίων δὲ φαίνεται βάσιμη. Πβ. γιὰ τοὺς ἀρχοντορρωμαίους καὶ τὴν ἔκθεση Pasqualigo, αὐτ. III, σελ. 140 ἔξ. ἐπίσης τὴν ἔκθεση Quirini (1595), ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 19.

σημεῖο νὰ προτείνουν μιὰ σοβαρὴ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση: τὴ μόνιμη καὶ κληρονομικὴ παραχώρηση τῆς κυριότητος τῆς γῆς στὸν καλλιεργητὴ ἔναντι σταθεροῦ μισθώματος, (*livello perpetuo*, «γονικὸν παντοτινόν»). Ὁ τρόπος αὐτός, ποὺ εἶχε ἤδη ἐφαρμοσθῆ μεμονωμένα, εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι δημιουργοῦσε μικρὲς ἀκμαῖες ἀγροτικὲς περιουσίες ἀπὸ τὰ μεγάλα καὶ ἀποχερσωμένα τιμάρια, ποὺ οἱ πάροικοι τὰ παραμελοῦσαν, γιατί ἦταν ἐξώσιμοι ἀπ' αὐτά. Ὁ Mocenigo προτείνει συγκεκριμένα τὴν ἀντικατάσταση τῆς παλιῆς φεουδαλικῆς σχέσης μὲ τὴ μίσθωση αὐτῆ σιὰ κτήματα τοῦ βενετικοῦ Δημοσίου, σὰν ὑποδειγματικὴ ἀρχὴ μιᾶς γενικῆς μεταρρύθμισης, ποὺ, ὅπως ἐλπίζει ὁ προβλεπτής, θὰ τὴν ἐφαρμόσουν οἱ τιμαριοῦχοι μὲ τὴ θέλησή τους⁴⁶. Ἡ μεταρρύθμιση φυσικὰ δὲ γενικεύθηκε ποτὲ καὶ τὸ παροικικὸ σύστημα ἐξακολούθησε νὰ ἐπιβιώνῃ σὲ μεγάλη κλίμακα ὡς τὸ τέλος τῆς βενετοκρατίας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαθλίωση τῶν πληθυσμῶν τῆς ὑπαίθρου.

Ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς παλιᾶς τιμαριωτικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς νέου στοιχείου στὶς πόλεις ἔχει διαμορφωθῆ τώρα μιὰ ἀστικὴ κοινωνία, ποὺ συστατικὰ της στοιχεῖα εἶναι ἓνα μέρος τῆς βενετικῆς εὐγένειας, ποὺ διατηρεῖ τὴ θέση καὶ τὰ κτήματά του⁴⁷, οἱ κρητικοὶ εὐγενεῖς (*nobili cretensi*), δηλαδὴ μιὰ δευτερεύουσα εὐγένεια -ξ ἀπονομῆς⁴⁸, οἱ ἀστοὶ (*cittadini*), καὶ ὁ λαὸς (*plebe, gente minuta*). Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς μοιρασμένος σὲ τέσσερις πόλεις, τὸ Χάνδακα, τὰ Χανιά, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὴ Σητεία, πλησιάζει στὴν τελευταία βενετοκρατία τὶς τριάντα χιλιάδες⁴⁹.

Ἀπὸ τίς τάξεις αὐτὲς οἱ τιμαριοῦχοι («βενετοὶ εὐγενεῖς» οἱ περισσό-

⁴⁶) Μνημεῖα, I, σελ. 46 - 50, 187· Πβ. II, σελ. 90. Γιὰ τὴ διαφορὰ τῶν δυὸ συστημάτων, αὐτ., III, σελ. 42, ὅπου ὁ ὄρος *livelli perpetui* πρέπει νὰ μεταφραστῆ «μισθώσεις διαρκείας». Τὴ διαφορὰ τῶν συστημάτων φαίνεται ὅτι δὲν τὴν πρόσεξε ἀρκετὰ ὁ Ξανθοῦδίδης. Πβ. «ὁ γονικάρης ἢ πάροικος, *villano*», «Χριστιανικὴ Κρήτη», Α', σελ. 318, καὶ ἐπίσης Ἐνετοκρατία, σελ. 139. Τὰ συμβολαία τοῦ Ἀρετίου δίνουν μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα γιὰ τὴ διάδοση τοῦ νέου συστήματος σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις.

⁴⁷) Ἀποτελεῖ μιὰ ἀκμαία «εὐγένεια τῶν πόλεων» (*Stadtadel*) σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς εὐγενεῖς τῆς ὑπαίθρου, *Zinkeisen*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 660.

⁴⁸) Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς ἐκθέσεις καὶ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ χρόν. *Trivan* ἡ εὐγένεια αὐτὴ εἶχε παραχωρηθῆ γιὰ λόγους ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴ Βενετία σὲ ἀνθρώπους ποικίλης προέλευσης, ποὺ ζοῦσαν στὴν Κρήτη. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς αὐτοὺς προέρχονται ἀπὸ «ἀστοὺς» τῆς Βενετίας, ἄλλοι ἀπὸ Ἕλληνες «ἀρχοντοπούλους» καὶ ἄλλοι ἀπὸ ὅσους εἶχαν ξεπέσει ἀπὸ τὴ «βενετικὴ εὐγένεια». Ἡ κρητικὴ εὐγένεια πολλὰς φορὲς εἶχε παραχωρηθῆ καταχρηστικῶς.

⁴⁹) Ξανθοῦδίδης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 190.

τεροι)⁵⁰ εἶναι οἱ παραγωγοὶ τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἐνῶ οἱ «ἄστοι» ἀποτελοῦν ἓνα στοιχεῖο κυρίως ἐμπορικό καὶ βιοτεχνικό⁵¹. Ὁ «λαός» εἶναι τὸ ναυτικό καὶ ἐργατικό στοιχεῖο. Ἡ θέση τῶν «κρητικῶν εὐγενῶν», ποὺ ἀριθμητικὰ εἶναι ὑπερδιπλάσιοι ἀπὸ τοὺς «βενετούς», πικίλλει κατὰ πόλεις. Στὸ Χάνδακα συγχέονται μὲ τοὺς «ἄστους καὶ τὸ «λαὸ» καὶ καταγίνονται μὲ τὸ ἐμπόριο· στὸ Ρέθυμνο ἔχουν κτήματα καὶ εἶναι περισσότεροι καὶ πλουσιότεροι ἀπὸ τοὺς «Βενετούς», ἐνῶ στίς ἄλλες δυὸ πόλεις εἶναι ἐξομοιωμένοι μ' αὐτούς⁵². Ἀπὸ τὸν ἀστικό πληθυσμὸ τὸ γνήσια ἑλληνικὸ στοιχεῖο (*nativí grecí*) εἶναι οἱ «ἄστοι» καὶ ὁ «λαός», ἐνῶ, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ δυὸ τάξεις τῶν εὐγενῶν παρουσιάζονται σὲ μεγάλη κλίμακα ἐξελληνισμένες. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐκθέσεων εἶναι στὰ δυὸ αὐτὰ σημεῖα κατηγορηματικὴ⁵³.

Ὁ ἀστικός πληθυσμὸς ὅλων τῶν τάξεων, βενετικῆς καὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ζῆ στὸ σύνολό του μιὰ ζωὴ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν χωρικῶν, ποὺ ἡ θέση τους στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας εἶναι ἀξιοθρήνητη. Οἱ χωρικοί, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προνομιούχους (*privilegiati*) καὶ τοὺς μισθωτὲς (*gonicari*), πιέζονται ἀπ' τὴ μιὰ μεριά ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ φεουδαλικὴ φορολογία, καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη ἀπὸ τὴν εὐρύτατη στρατολογία, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ Βενετικὴ Διοίκηση γιὰ τὴν ἐρετικὴ ὑπηρεσία στίς γαλέρες καὶ γιὰ τὶς ἀγγαρεῖες τῶν ὀχυρῶν⁵⁴. Πιέζονται τέλος ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τῶν τοπικῶν ὀργάνων τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Ἡ κατάσταση τῶν παροίκων δικαιολογεῖ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν εὐνοϊκὴ κάποτε στάση τους μπροστὰ στὴν τουρκικὴ κατάκτηση· οἱ προβλεπτὲς ἐπιμένουν χαρακτηριστικὰ σ' αὐτό⁵⁵.

⁵⁰) 394 φέουδα ἀνήκουν στοὺς «βενετούς εὐγενεῖς» καὶ 35 στοὺς «ἀρχοντοπούλους», αὐτ. σελ. 128.

⁵¹) Z i n k e i s e n, σελ. 692 - 3: Die Bürger, Griechen, oder nach und nach eingewanderte Italiener, trieben Handel und Gewerbe und hatten zum Teil Wohlstand mitunter selbst Reichtum erlangt.

⁵²) Ἐκθεση Garzoni, Ξηροῦχάκης, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 253 - 4.

⁵³) Μνημεῖα, I, ἐκθεση Mocenigo, σελ. 13, Ξηροῦχάκης, ἐνθ' ἄνωτ., ἐκθεση Garzoni, σελ. 251.

⁵⁴) Βλ. τοὺς σχετικὸς ἀριθμούς, ποὺ δίνει ὁ Φοσκαρίνι, Ξανθοῦδίδης, Ἐνετοκρατία, σελ. 189.

⁵⁵) Μνημεῖα, I, σελ. 36, 45, 85. Στὸν ἀστικό πληθυσμὸ δὲ συναντοῦμε δείγματα τουρκοφιλίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεμονωμένες περιπτώσεις προδοσίας, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου, ποὺ γενικὰ στιγματίζονται. Ἀπὸ ἀντιτουρκικὰ αἰσθήματα διαπνέεται στὸ σύνολό της καὶ ἡ λογοτεχνία. Τὴ διαφορὰ στὰ αἰσθήματα ἀπέναντι τῶν Τούρκων ἀνάμεσα στὸν ἀστικό καὶ ἀγροτικό πληθυσμὸ πρόσεξε ὁ H. Strobl, Kreta, eine historische Skizze, Programm der Königl. Wilhelms Gymnasium in München, 1876, σελ. 39 - 40. Ὁ τιμαριωτισμὸς, ποὺ ἐφάρμοσαν οἱ Τούρκοι ἦταν πραγματικὰ ἡπιώτερος ἀπὸ τὸ Βενετικό.

Ἡ ἀθλιότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου κάνει πολὺ ἀπίθανη τὴν ἄποψη ὅτι οἱ χωρικοὶ ἔπαιξαν ἢ μποροῦσαν νὰ παίξουν ἐνεργὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ, στὴν ἐποχὴ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ὁ πολιτισμὸς αὐτός, σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του ἔχει κυρίως ἀστικὸ χαρακτῆρα καὶ τοῦτο γιατί μόνο στὶς πόλεις ὑπῆρχε τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ μιὰ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη. Οἱ πόλεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχαν ἐξαιρεθῆ ἀπὸ τὴ φεουδαλικὴ σχέση καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς, ἑλληνικὸς καὶ βενετικὸς, δὲν εἶχε ἄλλη ὑποχρέωση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία (ἕστερα ἀπὸ τὸ Foscarini), τὴν καταβολὴ ἑνὸς μικροῦ τέλους, καὶ τὴν παροχὴ στέγης στοὺς στρατιωτικούς· δὲν ὑπηρετοῦσε οὔτε στὶς γαλέρες, οὔτε στὶς ἀγγαρεῖες⁵⁶. Χαρακτηριστικὰ λέει ὁ Mocenigo⁵⁷, ὅτι σὲ περίπτωσι πολέμου οἱ χωρικοί, ποὺ κτίζουν μὲ τὶς ἀγγαρεῖες τὰ τεῖχη, θὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ αὐτά, ἐνῶ θὰ προστατευθοῦν οἱ ἀστοί, ποὺ κανένα κόπο καὶ καμμιά δαπάνη δὲν πρόσφεραν γιὰ τὸ ἔργο. Ἡ μόνη ἀστικὴ τάξι ποὺ ἐπιβαρύνεται εἶναι οἱ Ἑβραῖοι⁵⁸. Ὁ ἑλληνικὸς ἀστικὸς πληθυσμὸς (ὅπως ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαίθρου) βέβαια ὑπέφερε, γιατί ἦταν ὑπόδουλος στοὺς Φράγκους, δὲν καταπιεζόταν ὅμως τόσο, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ του ἀνάπτυξι, ὅπως ὑποστηρίχθηκε. Στὴν πνευματικὴ ζωὴ, θρησκευτικὴ καὶ «θύραθεν», στὶς σπουδὲς καὶ στὴ μετάβασι γι' αὐτὲς στὴ Δύσι, ὑπῆρχε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἐλευθερία καὶ ἐνθάρρυνσι.

Δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσι ὅτι τότε μιὰ κοινωνία φθάνει τὶς ἀνώτατες πνευματικὲς δυνατοτήτες της, ὅταν ἀποκτήσι καὶ ἀπόλυτη πολιτικὴ αὐθυπαρξία, ὅμως αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξι ἀξιόλογη κοινωνία χωρὶς αὐτόνομη πολιτικὴ ζωὴ. Ὑπῆρχε ἀξιόλογη ἑλληνικὴ κοινωνία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτι τοῦ 1600, ὅπως ὑπῆρχε καὶ στὴν ὀψιμη ρωμαιοκρατία. Οἱ μεγάλες πόλεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ τοὺς ναοὺς, τὰ θέατρα, τὰ ὠδεῖα, τὶς θέρμες καὶ τὶς βασιλικές τους, ἦταν βέβαια κέντρα μιᾶς ἀκμαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας. Κοινωνία ἑλληνικὴ ὑπῆρχε ἐπίσης στὰ Ἑπτάνησι καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔνωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πολὺ ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωσι τῆς Κρήτις.

Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι δὲ μποροῦσε νὰ ὑπάρξι ἀξιόλογη ἑλληνικὴ

⁵⁶) Zinkeisen, ἐνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 692 καὶ σημ. 1. Πβ. Μνημεῖα, I, σελ. 45. Γιὰ τὴ ναυτικὴ (ὄχι ἐρετικὴ) ὑπηρεσία τῆς plebe, Ξηροουχάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251. Πβ. Ξανθοῦδίδης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 132. Ἡ παροχὴ στέγης δὲν ἔπαψε οὔτε μὲ τὴν οἰκοδόμησι τῶν στρατώνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ νεώτερα στοιχεῖα.

⁵⁷) Μνημεῖα I, σελ. 43.

⁵⁸) Ὑποχρεώσεις τους στὴν «Κρητικὴ Στοά», 1909, σελ. 214.

κοινωνία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, ἐπειδὴ ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένη. Ὡστόσο σ'ἕνα πιὸ συστηματικὸ κοίταγμα τῶν πηγῶν βρίσκει κανεὶς ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἀντίθετο. Οἱ τρέχουσες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν περιορισμένη οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη ἀληθεύουν μόνο γιὰ τὴν παλαιότερη, μεσαιωνικὴ καὶ φεουδαλικὴ περίοδο τῆς βενετοκρατίας, στὴν ὁποία ἡ Βενετία ἔχει καὶ προσπαθεῖ νὰ διατηρήσῃ τὸ μονοπώλιο τῶν μεταφορῶν στὴ Μεσόγειο, προστατεύει τοὺς βενετοὺς ἐμπόρους καὶ πλοιοκτῆτες ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν κρητικῶν, καὶ ἐπιβάλλει περιορισμοὺς στοὺς δεύτερος, βάζοντας ἐμπόδια, ἀκόμη καὶ στὴν ἐξαγωγή τοῦ κρασιοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη⁵⁹.

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα δὲ μπορούμε νὰ τὴ μεταφέρουμε αὐτούσια, μὲ μιὰ αὐθαίρετη γενίκευση, καὶ στὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, ὅπως ἔκαμε ὁ Ξανθουδίδης, πὺ μὲ βάση τὰ παλιὰ ντοκουμέντα τοῦ Noiret ὑποστήριξε γιὰ ὅλη τὴ περίοδο τῆς βενετοκρατίας ὅτι «ἡ εἰσαγωγή καὶ ἐξαγωγή γίνεται ὑπὸ ἐνετικῶν πλοίων καὶ ὑπὸ ἐνετικῶν ναυτικῶν καὶ ἐμπόρων» ὅτι ἡ Ἑνετία «πολὺ μικρὸν περιθώριον ἐνεργείας κατέλειπε εἰς τοὺς μὴ Ἑνετοὺς ὑπηκόους τῆς τοὺς θέλοντας νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ ἐμπόριον» ὅτι «ἐλάχιστα ἐπεδόθησαν οἱ Κρηῖτες κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν εἰς τὴν θάλασσαν . . . καὶ οὕτως κατέστησαν ἀπὸ νησιωτῶν ἠπειρωταί, ἀποζῶντες σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς γεωργίας» . . . καὶ «οὕτως ἐπηλήθευσεν κατὰ γράμμα ἡ παλαιὰ ρῆσις «ὁ Κρηῖς ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν»⁶⁰. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Ξανθουδίδη, πὺ ἐπηρέασε πολὺ τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ βίος τῆς ἐποχῆς, δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι στὶς μέρες του δὲν εἶχεν ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ ἔκδοση τῶν βενετικῶν ἐκθέσεων.

Ὅπως ὅλες οἱ ἐποχὲς ἔτσι καὶ ἡ βενετοκρατία δὲν εἶναι μονοκόμματη, παρὰ παρουσιάζει μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῆς σημαντικὴ ἐξέλιξη καὶ διαφοροποίηση. Στὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἡ Βενετία δὲν εἶναι πιά ἡ κυριαρχοῦσα ναυτικὴ δύναμη στὴ Μεσόγειο, ὅπως ἄλλοτε. Δὲν εἶναι καθόλου ἀληθινὸ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ εἰσαγωγὲς καὶ ἐξαγωγὲς γίνονται μόνο ἀπὸ Βενετοὺς ναυτικοὺς καὶ ἐμπόρους. Ἀπὸ ντοκουμέντα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, σχετικὰ μὲ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Ἀγγλίας μὲ τὴν Κρήτη, μαθένομε ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῶν κρητικῶν κρασιῶν στὴν Ἀγγλία γίνεται ἀπὸ πλοῖα ἀγγλικά, κρητικά, τῆς Ραγούσας, τῆς Σικελίας, τῆς Γένοβας, τῆς Βενετίας, τῆς Ἰσπανίας

⁵⁹) Noiret, Documents, εἰσαγωγή τοῦ Haddecœur, σελ. XIII καὶ XV.

⁶⁰) Ἑνετοκρατία, σελ. 169.

καὶ τῆς Πορτογαλλίας⁶¹. Τὸ ἀγγλικὸ χωρίο βάζει τὰ κρητικὰ πρῶτα ἀπὸ τὰ ξένα πλοῖα, καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἔνδειξη ὅτι τὰ πλοῖα αὐτὰ ἀνήκουν μόνον σὲ «βενετούς» τῆς Κρήτης⁶².

Ἄρκετὰ νωρὶς συναντοῦμε κρητικούς πλοιοκτῆτες, ἐμπόρους καὶ ναυτικούς μὲ ἑλληνικὰ ὀνόματα. Ἀνάμεσα στὰ καράβια, ποὺ πῆγαν νὰ βοηθήσουν στὰ 1453 τὴν Πόλη εἶναι «καράβια τρία κρητικά», τοῦ Σ γ ο υ ρ ο ῦ, τοῦ Ὑ α λ ι ν ᾶ, καὶ τοῦ Φ ι λ ο μ ᾶ τ η, ὅπως εἶναι γνωστό. (Πβ. ἓνα ἐνθύμημα σὲ χειρόγραφο τοῦ Βρεττ. Μουσείου κ.ά.)⁶³. Ὁ Μο-resini στὰ 1629 ἀναφέρει τὸν πλοιοκτῆτη Φ λ ι σ κ ο ῦ ν η⁶⁴, ποὺ τὸν ξαναβρίσκομε — πιθανώτατα τὸν ἴδιο — στὸν κατάλογο τῶν ἀ σ τ ῶ ν τοῦ Χάνδακα στὸ χρονικὸ τοῦ Τρίνα (1644)⁶⁵. Ἕλληνας εἶναι καὶ ὁ ἔμπορος (mercante) Δ η μ ῆ τ ρ η ς Ζ ᾶ χ ο ς⁶⁶, ὁ πλοιοκτῆτης Γ ι ὄ ρ γ η ς Π α κ ὀ π ο υ λ ο ς ἀπὸ τὸ Χάνδακα (Candiotta), ποὺ ἓνα πλοῖο του ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πόλη στὰ 1592⁶⁷, ὁ πλοίαρχος καὶ μοναχὸς Μ η τ ρ ο φ ᾶ ν η ς Φ α σ ι δ ὄ ν η ς⁶⁸. Ὁ Foscarini ἀλλάζει τοὺς ἀνίκανους «σοπρακόμιτους» (κυβερνητές) τῶν πολεμικῶν πλοίων (γαλερῶν), ποὺ ἐξοπλίζονται στὴν Κρήτη μὲ εἰκοσιπέντε ἔμπειρους στὴ θάλασσα «ἀστους τῆς Κρήτης»⁶⁹. Δημοτικὰ τραγούδια κρητικά, τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας χωρὶς ἀμφιβολία, μιλοῦν γιὰ κρητικὰ καράβια καὶ κρητικούς ναυτικούς⁷⁰. Τέλος στὶς κρητικὲς κωμωδίες, τὸ Φορτουνατο καὶ τὸ Στάθη, ποὺ δίνουν μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ βίου τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, συναντοῦμε κρητικούς «πραματευτές» (ἐμπόρους), ποὺ ἀ-

⁶¹) Lowder, Candie Wypre, «Ἑλληνικά», 12, 1952, σελ. 97 ἔξ.

⁶²) Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης καμμιά ἔνδειξη γιὰ τὴν ἰσχὺ τῆς «ἀρχῆς τῆς dominante» στὶς κρητικὲς ἐξαγωγές, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἐμπόρευμα εἰσαγόμενο ἢ ἐξαγόμενο ἔπρεπε νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ νὰ φορολογηθῇ καὶ ἐκεῖ διπλά. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἴσχυε στὰ Ἑπτάνησα κατὰ τὸν Ἀ ν δ ρ ε ᾶ δ η, L' administration financière et économique de Venise, L' Acropole, 1, Janvier - Mars 1926, σελ. 18 - 19.

⁶³) Ms Add. 30460, folio 1 verso. Ἡ παραπομπὴ ὀφείλεται στὸ φίλο νεοῦ ἐλληνιστῆ κ. Gareth Morgan. Πρόκειται γιὰ πλοῖα ἐμπορικά («χοντρά κατέργα» galee grosse), ποὺ ὅπως λέει ὁ Molmenti (βλ. παραπομπὴ πρὸ κάτω) μπορούσαν σὲ ὦρα ἀνάγκης νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ σὰν πολεμικά.

⁶⁴) Μ ν η μ ε ῖ α, II, σελ. 101.

⁶⁵) «Κρητικὰ Χρονικά», Γ' σελ. 50.

⁶⁶) Μ ν η μ ε ῖ α, II, σελ. 134. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους ἀδελφοὺς Κ ο ρ ν ι α χ τ ο ῦ ς, I. Καλιτσουνάκης, ΕΕΚΣ, Α', σελ. 352.

⁶⁷) Μ ν η μ ε ῖ α, III, σελ. 67.

⁶⁸) «Κρητικὰ Χρονικά», Ε', σελ. 271.

⁶⁹) Zinkeisen, ἔνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 718.

⁷⁰) Κ ρ ι ᾶ ρ η ς, Πλήρης Συλλογὴ κ.λ., 1921, σελ. 333, 341.

γοράζουν πλοῖα⁷¹, καὶ «κρητικὰ ξύλα» (=καράβια)⁷². Οἱ πληροφορίες γιὰ Ἑλληνες ναυτικούς καὶ ἐμπόρους στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν, ἂν ἐρευνήσῃ κανεὶς συστηματικὰ τὶς πηγές.

Ἐπάρχουν πολλοὶ ξένοι ἐμποροὶ στὴν Κρήτη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ὁ Garzoni λέει ρητὰ ὅτι «οἱ περισσότεροὶ ἐμποροὶ εἶναι ξένοι⁷³», ὅμως ὑπάρχει καὶ ντόπιο ἐμπορικὸ στοιχεῖο, πού τοὺς συναγωνίζεται: «Ἐπάρχουν πολλοὶ Ἰταλοί, πού καταγίνονται μὲ τὸ ἐμπόριο, ὅπως κάνουν καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς (Ἑλληνες ὅπως εἶδαμε) ἀπὸ τοὺς ὁποίους μερικοὶ ἐπιφανεῖς εἶναι πολὺ εὐποροὶ καὶ πλούσιοι», γράφει ὁ Foscarini⁷⁴.

Μιὰν ἐντελῶς ἀλλιώτικη εἰκόνα ἀπὸ ἐκείνη, πού μᾶς ἔδωσε ὁ Ξανθοδίδης γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ἐλλήνων τῆς Κρήτης μὲ τὴ θάλασσα, μᾶς δίνουν οἱ Βενετοὶ προβλεπτές, καὶ ἡ ἀξιοπιστία τους δὲ μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθῇ, ἀφοῦ φαίνονται τόσο ἀντικειμενικοὶ στὴν περιγραφή τῆς δυστυχίας τῶν παροίκων. Ὁ Garzoni ἐπιβεβαιώνει στὰ 1584 τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ ἰταλικὸ ἐμπορικὸ στοιχεῖο καὶ μιλεῖ γιὰ καθημερινὴ αὔξηση τῆς ναυτιλίας καὶ ἀθρόα κατασκευὴ πλοίων στὸ νησί⁷⁵.

Ὁ Mocenigo στὰ 1589 μιλεῖ γιὰ τὴ μεγάλη ἐπίδοση τῶν (ἐλληνικῶν ὅπως εἶδαμε) λαϊκῶν τάξεων τῶν κρητικῶν πόλεων (κυρίως τοῦ Χάνδακα καὶ τῶν Χανιῶν) στὴ ναυτιλία καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητά τους, πού ἀπλώνεται σ' ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Στὶς μεταφορὲς τῶν περιοχῶν αὐτῶν φαίνεται ὅτι κυριαρχοῦν οἱ κρητικοὶ ναυτικοὶ εὐκολυνόμενοι βέβαια ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς γλώσσας. «Ταξιδεύουν ὅταν εἶναι εἰρήνη, στὴ Συρία, τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Αἶγαῖο καὶ ἄλλους τόπους τῆς Τουρκίας μὲ κάθε εἶδος πλοῖα καὶ καΐκια»· «Ἐχει γίνεῖ παροιμία», λέει ὁ Mocenigo,

⁷¹) Φορτουναῖος, Δ', 559, πβ. εἰσαγ. σελ. 12.

⁷²) Στάθης, Α', 255.

⁷³) Ξηρουχάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251.

⁷⁴) Zinkeisen, ἐνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 693, σημ. 1: vi sono anco molti Italiani, che fanno mercantie, come fanno anco molti delli Cittadini, de quali alcuni principali sono molto commodi et ricchi. Ὅτι οἱ mercanti τοῦ καταλόγου τοῦ Trivan δὲν ἀντιπροσωπεύουν ὅλο τὸ ἐμπορικὸ στοιχεῖο τοῦ νησιοῦ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτοὺς οἱ Ἑβραῖοι, πού ἦταν κυριώτατα ἐμποροὶ.

⁷⁵) Ξηρουχάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251: le navigazioni ogni giorno si fanno maggiori per la quantità dei vascelli, che si fabricano in quell' isola.

«ὅτι ὅταν γεννιέται ἓνας ἀπὸ τὶς τάξεις αὐτὲς στὶς πόλεις γεννιέται ἓνας ναυτικός⁷⁶».

Ὁ Moresini⁷⁷ ἀναφέρει στὰ 1629 ὅτι τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ τοῦ ναυπηγείου τοῦ Χάνδακα κάνει τὴν πρόταση νὰ ναυπηγῆ κάθε χρόνο μιὰ γαλέρα (galea, galea suttil, «κάτεργο» = πολεμικὸ πλοῖο), ἢ ἓνα γαλιόνι (galeone, galea grossa, «χοντρὸ κάτεργο» = ἐμπορικὸ πλοῖο)⁷⁸. Ὁ προβλεπτής συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ δεύτερου, λέγοντας ὅτι «ὁ τόπος ἔχει μεγάλη κλίση στὴ θάλασσα». (il paese è inclinatissimo alla navigazione) καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν κατασκευὴ ἐμπορικῶν πλοίων. Ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνομε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο περνοῦν τὰ ναυπηγούμενα πλοῖα στὰ χέρια τῶν ἰδιωτῶν. Ἀφοῦ κατασκευαστοῦν (ἀπὸ μισθωτοὺς ντόπιους τεχνίτες καὶ μὲ ὑλικά, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ Βενετία), προσφέρονται στοὺς ἀγοραστὲς μὲ ἐγγύηση καὶ αὐτοὶ τὰ ἐξοφλοῦν μὲ δόσεις. Ἡ δυνατότητα νὰ ἀποκτοῦν κρητικοὶ ἰδιῶτες κάθε χρόνο ἓνα πλοῖο δείχνει βέβαια μιὰ ἀκμαία τάξη πλοιοκτητῶν. Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐνδειξη ὅτι οἱ Ἑλληνες ἀποκλείονται ἀπὸ τὶς ἀγορές. Ἀντίθετα paese στὴ γλῶσσα τῶν ἐκθέσεων σημαίνει τὸ ντόπιο στοιχεῖο καὶ εἶδαμε πιὸ πάνω νὰ συνδέεται ρητὰ ἢ ναυτιλιακὴ δραστηριότητα τοῦ στοιχείου αὐτοῦ μὲ τὴ λειτουργία τῶν κρητικῶν ναυπηγείων.

Σωστότερα, νομίζω, ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη εἶδαν τὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ ἀκμὴ τῆς κρητικῆς κοινωνίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ W. Miller⁷⁹, ὁ Ν. Σταυράκης⁸⁰, ὁ καθηγ. Ι. Καλιτσουνάκης⁸¹, καὶ ἀκόμη ὁ Ψιλιάκης⁸².

Ἐνα ἄλλο στάδιο ἐνεργείας ἦταν γιὰ τὸ ἀστικὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Κρήτης ὁ δανεισμὸς χρημάτων, στὸν ὁποῖο, ὅπως καὶ στὶς ἐξαγωγές, συναγωνίζεται τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὸ ΙΕ' αἰῶνα⁸³, καὶ ἐπίσης

⁷⁶) Μνημεῖα, I, σελ. 23: Questi navigano in tempo di pace nella Soria, in Alessandria, in Const.li in Archipelago et in altri luoghi della Turchia con ogni sorte di vasseli et di barche.

⁷⁷) Μνημεῖα, II, σελ. 62 - 64.

⁷⁸) Πβ. Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata, I, σελ. 209 - 10 καὶ 215, ὅπου εἰκόνα πολεμικῆς γαλέρας.

⁷⁹) Essays, σελ. 197 - 8.

⁸⁰) Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, 1890. σελ. 139: «ἡ ναυτικὴ ὡσαύτως ἐμπορία μεγάλην λαβοῦσα ἐπίδοσιν συνειτέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀποκτήσωσι πολλοὶ τῶν ἰθαγενῶν περιουσίας ἀξιολόγους».

⁸¹) Ἐνθ' ἄνωτ.

⁸²) Ἱστορία τῆς Κρήτης, Παράρτ. Β μέρος, σελ. 81.

⁸³) Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῆς μελέτης τοῦ Starr, Jewish Life in Crete, στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 367.

ώρισμένες ἀκμαῖες βιοτεχνίες, ὅπως ἡ κατασκευὴ βαρελιῶν γιὰ τὴ μεγάλη ἐξαγωγή τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ λαδιοῦ⁸⁴, ἡ μεταξουργία, ἡ βυρσοδεψία, οἱ βιοτεχνίες τῶν βαφικῶν ὑλῶν, τοῦ κεραιοῦ, καὶ τῆς ξυλογλυπτικῆς, πού τὰ προϊόντα τους ἐξάγονται σὲ σημαντικὴ κλίμακα⁸⁵. Στὶς βιοτεχνίες αὐτὲς ἐργάζεται ὁ κυρίως «λαός» (plebe), ἐνῶ ἓνα ἄλλο τμῆμα του ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὰ πληρώματα τῶν πλοίων.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἀστική κοινωνία γνώρισε στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας μιὰ οἰκονομικὴ ἀκμὴ, ἀρκετὴ γιὰ νὰ ὠφεληθοῦν ὅλα τὰ συνθετικά της στοιχεῖα. Ἡ Κρήτη εἶναι ἡ μόνη ἐλληνικὴ χώρα, πού ἀνέπτυξε σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἓνα ἐμπόριο ἐξαγωγικὸ σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ ὄχι ἀπλᾶ διαμετακομιστικὸ, ὅπως τὸ ἐμπόριο τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Ὁ Gerland εἶναι ἐκεῖνος, πού εἶδε τὴ μεταβολή, πού χωρίζει στὰ δύο τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης, καὶ μίλησε γιὰ μιὰ «Änderung des ganzen Wirtschaftsystems», γιὰ τὴν «Einführung eines neuen Produktionszweiges, durch den es gelang die schlummernden Kräfte der Insel zu wecken und die Bewohner einem ungeahnten Wohlstand entgegenzuführen»⁸⁶. Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τὴ συνδέει ὁ Gerland μὲ τὴ γενικὴ ὑψωση τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ τὴν ἔνταση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος στὸ ΙΕ' αἰῶνα σ' ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη, καὶ σ' αὐτὴν ἀποδίδει τὴν εἰρήνευση, πού ἀκολουθεῖ τὶς αἱματηρὲς κρητικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνα. Ἡ ἀλλαγὴ, σύμφωνα μὲ τὸν Gerland, συνίσταται στὸ ὅτι προϊόντα μικρῆς ὥς τότε σημασίας ἔγιναν ξαφνικὰ κύρια εἶδη ἐξαγωγῆς⁸⁷.

Στοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς βενετοκρατίας, ἡ Κρήτη εἶναι χώρα κυρίως σιτοπαραγωγικὴ· ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ διάστημα κερδίζουν ὀλοένα ἔδαφος τὰ μελλοντικὰ κύρια προϊόντα⁸⁸. Στὸ ΙΕ' αἰῶνα γίνε-

⁸⁴) Ξανθοῦ δίδης, Ἑνετοκρατία, σελ. 166.

⁸⁵) Πβ. τοὺς καταλόγους τοῦ Paxi, ΕΕΚΣ Γ', σελ. 391.

⁸⁶) Kreta als venetianische Kolonie, Historisches Jahrbuch, XX, 1899, σελ. 19 ἔξ.

⁸⁷) Ὁ Gerland ἐπιμένει πολὺ στὴν εἰσαγωγή τοῦ ζαχαροκάλαμου στὴν Κρήτη, πού ὅμως ἔμεινε πάντα δευτερεύον εἶδος· γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὴ ἡ ὑπόθεσή του, αὐτ. σελ. 21, ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα ἡ Κρήτη ξεπέφτει οἰκονομικά, ἐπειδὴ δὲ μπορούσε νὰ συναγωνισθῇ τὴ ζάχαρη τῆς Μαδέρας καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ μεταφέρῃ τὴν εἰκόνα τῆς παρακμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους στὸ ΙΖ' αἰῶνα στὴν κρητικὴ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς δὲ φαίνεται γερὰ βασισμένη.

⁸⁸) Οἱ παραγωγοὶ - τιμαριουῶχοι προσπαθοῦν νὰ ἐκτιπώσουν τὰ ξένα προϊόντα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κρητικὴ ἀγορά, μὲ τὴν ἀπαγόρευση ἢ τὴ βαρεῖα φορολογία τοῦ εἰσαγόμενου κρασιοῦ, Σπ. Θεοτόκης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, 1926, σελ. 40, 43.

ται ἤδη μεγάλη ἐξαγωγή κρασιῶν, πού ἔρχονται καὶ τὰ παίρνουν «πλοῖα ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου» ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ περιηγητὴς Buondelmonti⁸⁹. Τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα τὰ κρητικὰ κρασιὰ ἐξάγονται στὴ Γερμανία, Γαλλία, Βοημία, Ἀγγλία, Πορτογαλλία, Κωνσταντινούπολη, Μαύρη Θάλασσα, Ἀλεξάνδρεια· στὴν τελευταία αὕτη πόλη «δὲν ξοδεύονται ἄλλα κρασιὰ παρὰ μόνο κρητικά»⁹⁰.

Ὁ Knolles στὰ 1603 γράφει ὅτι ἡ Κρήτη εἶναι «now most famous through a great part of the world for the good malmesey, which there growth, and is from thence in great abundance sent into many farre countries», Ἡ ρητὴ μαρτυρία αὕτη ὅπως καὶ ἡ ἀνάλογη μαρτυρία τοῦ Belon καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Πορτογάλλοι στὰ 1421 μεταφύτεψαν στὴ Μαδέρα κλήματα «μαλβαζίας» ἀπὸ τὴν Κρήτη⁹¹, πείθουν ὅτι μαλβαζία αὕτη τὴν ἐποχὴ ὀνομάζεται ἓνα κρασί κρητικὸ, πού ἀπὸ μιὰ σύγχυση συνδέθηκε μὲ τὴ Μονεμβασία (Malvasia)⁹².

Μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ ρόλο, πού παίζει ἡ Κρήτη στὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἤδη στὶς ἀρχές τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα μᾶς δίνει τὸ Βενετικὸ ἐμπειρικὸ βιβλίο τοῦ Paxi, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ δύο κύριες κρητικὲς πόλεις, ὁ Χάνδακας καὶ τὰ Χανιά ἀνταλλάσσουν προϊόντα μὲ τὸ Lanzano, τὴ Δαμιέττα, τὴ Βενετία, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Τρίπολη, τὴν Τύνιδα, τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Κέρκυρα, τὸ Βασίλειο τῆς Νεαπόλεως, τὴν Πούλια⁹³.

Ἀπὸ τὴν πρώτη αὕτη περίοδο τῶν μεγάλων κρητικῶν ἐξαγωγῶν τὸ λάδι ἀπουσιάζει. Ὁ Buondelmonti (βλ. ἄνωτ.) λέει ρητὰ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐλαιῶνες στὴν Κρήτη, καὶ μ' αὐτὸ συμφωνοῦν οἱ κατάλογοι τῶν ἐξαγομένων κρητικῶν προϊόντων τοῦ Paxi, πού δὲ μιλοῦν γιὰ ἐξαγωγή, παρὰ γιὰ εἰσαγωγή λαδιῶν ἀπὸ τὴν Τρίπολη, τὴν Τύνιδα

⁸⁹) Cornelius, Creta Sacra, I, σελ. 9.

⁹⁰) Pashley, Travels in Crete, II, σελ. 53 - 56 Κατὰ τὸ Foscarini ἐξάγονται ἐξήντα χιλιάδες βυρέλια (botte) τὸ χρόνο, αὕτ., σημ. 34. Οἱ ἀριθμοί, πού δίνει ὁ Ξανθοουδίδης, γιὰ τὶς ἐξαγόμενες ποσότητες τῶν εἰδῶν Ἐνετοκρατία, σελ. 165, 166, δὲν εἶναι σωστοί.

⁹¹) Αὕτ., σελ. 53 ἢ πληροφορία τοῦ Belon, σελ. 54. σημ. 42· τὸ χωρίο τοῦ Knolles, αὕτ., σελ. 56. Πβ καὶ τὴ γερμανικὴ «Κοσμογραφία» τοῦ 1628, I. Καλιτσουνάκης, ΕΕΚΣ, Α', σελ. 356.

⁹²) Σωστὴ εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ κρασιοῦ malvasia, malvoisie, malmesey, μὲ τὸ γνωστὸ καὶ σήμερα μαλεβιζώτικο κρασί τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Ξηροουχάκη, ΕΕΚΣ, Γ' σελ. 242.

⁹³) ΕΕΚΣ, Γ', σελ. 241 - 296. Τὰ κρητικὰ προϊόντα πού ἀναφέρει ὁ Paxi εἶναι κρασί, κερὶ, μέλι, τυρὶ, μετάξι, ὀπωρικά, βαφικὲς ὕλες, μπαμπάκι, σκαλιστὲς κασέλες.

καὶ τὴν Κέρκυρα⁹⁴. Ἀργότερα γίνεται μεγάλη πρόοδος καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ὁ Mocenigo καὶ ὁ Quirini μιλοῦν γιὰ τὴ μεγάλη ἀφθονία τοῦ εἴδους⁹⁵ καὶ Mogesini στὰ 1629 ἀνεβάζει τὸ ἐξαγόμενο λάδι σὲ τεράστιες ποσότητες^{95α} καὶ περιγράφει μὲ ζωηρότητα τὴν ἔντατικὴ ἐξαγωγή (*vasselli intieri*) τῶν ἄλλων εἰδῶν⁹⁶. Ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἔνταση τῆς ἐμπορικῆς κίνησης, καὶ τὸν προοδευμένο χαρακτῆρα τῆς κρητικῆς οἰκονομίας σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἡ ἀνησυχαστικὴ γιὰ τοὺς προβλεπτὲς ἐξάπλωση τῆς καλλιέργειας ἑνὸς εἴδους εἰς βᾶρος ἄλλου⁹⁷.

Στὴ ζωηρὴ αὐτὴ ἐμπορικὴ κίνηση ἦρθε νὰ προστεθῆ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1569-1573 (ποὺ τελείωσε μὲ τὸ ὀριστικὸ χάσιμο τῆς Κύπρου καὶ τὴν ἄκαρπη ναυτικὴ νίκη στὴ Ναύπακτο), καὶ ἡ ἀπὸ τότε διάθεση μεγάλων ποσῶν ἀπὸ τὴ Βενετία γιὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ γιὰ κάθε ἄλλη πολεμικὴ ἐτοιμασία στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ ἡ ἐγκατάσταση σημαντικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων σ' αὐτήν. Ὁ Mocenigo στὰ 1589, λέει ὅτι ἡ αὔξηση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στὴν Κρήτη κατὰ τὸν πόλεμο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑψωση τῶν τιμῶν ὅλων τῶν εἰδῶν καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ κατανάλωση προϊόντων ποὺ πρὶν δὲν εὔρισκαν ἀγοραστῆς. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο «σχεδὸν ὅλοι οἱ εὐγενεῖς καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους (τοὺς ἀστοὺς) ἔγιναν εὐποροὶ καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πλουσιώτατοι». Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει τὴ μεγάλη πολυτέλεια, ποὺ περιβάλλει τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν πλουσίων σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ποὺ δὲν εἶχε παρατηρηθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο⁹⁸. Τὴν εὐρωστία, ποὺ γνώρισε ἡ Κρήτη μετὰ τὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου παρατήρησε καὶ ὁ Ν. Τωμαδάκης καὶ συνδύασε μ' αὐτὴν τὴν ἀκμὴ τοῦ πολιτισμοῦ⁹⁹.

⁹⁴) Αὐτ., σελ. 281, 289. Στὰ 1356 εἶχε ἀπαγορευθῆ ἡ ἐξαγωγή τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐπειδὴ δὲν ἀρκοῦσε ἡ παραγόμενη ποσότητα, Σπ. Θεοτόκης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 46.

⁹⁵) Μνημεῖα, I, σελ. 148, Quirini, Relazione, σελ. 21.

^{95α}) Nelle buone annate si può estrazer cinquecento mille mistacchi d' oglio, Μνημεῖα, II, σελ. 103. Γιὰ τὴν ἀντιστοιχία μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα, Ξανθοῦδίδης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 165.

⁹⁶) Μαλβάζι, μοσχάτα, τυρί, σταφίδα, μέλι, βαφικὲς ὕλες, Μνημεῖα, II, σελ. 104. Περισσότερα ἀπὸ σαράντα πλοῖα φορτώνουν κάθε χρόνο στὴν Κρήτη διάφορα προϊόντα μόνο γιὰ τὴ Βενετία, αὐτ., σελ. 133 - 4.

⁹⁷) Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν οἰκονομία τῆς τελευταίας βενετοκρατίας στὴν Κρήτη δὲν τὸ πρόσεξε ὁ Gerland, ἀντίθετα πρὸς τὸν Ξανθοῦδίδη, Ἐνετοκρατία, σελ. 165 - 6. Πβ. Mocenigo, Μνημεῖα, I, σελ. 185.

⁹⁸) Μνημεῖα, I, σελ. 207.

⁹⁹) «Ἑλλην. Δημιουργία», 131, σελ. 75 (Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, 1, 80, σελ. 19 ἐξ).

Μὲ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση ἡ ζωὴ στὴν Κρήτη ἀλλάζει ριζικά. Ἡ εἰκόνα τῆς ἀκμαίας κρητικῆς κοινωνίας, ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω ἐξαφανίζεται. Ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ μαραίνεται, τὸ νησι ξαναγυρίζει σὲ μιὰ κλειστὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὰ πλούσια ἀστικά κέντρα παρακμάζουν. Ἀργότερα γίνεται πάλι ἐξαγωγή λαδιῶν, σὲ μικρότερη ὅμως κλίμακα· τὸ κρητικὸ κρασί χάνει ὀριστικὰ τὴν παλιὰ δόξα του. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ὁ Tournefort γράφει· Candie est la carcasse d'une grande ville, bien peuplée du temps des venitiens, marchande, riche et tres forte¹⁰⁰. Γενικὰ ὑπάρχει κάποια ἀναλογία σ' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη ἀνθηροῦ ἀστικοῦ βίου στὴν τελευταία βενετοκρατία στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἀνάλογη ἀνάπτυξη, ποὺ παρατηρήθηκε στὴν ὄψιμη τουρκοκρατία σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές.

Ἡ παρέκβαση γύρω ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῆ ἡ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς κοινωνίας, μέσα στὴν ὁποία γεννήθηκε ἡ κρητικὴ λογοτεχνία. Εἶναι ἐντελῶς βέβαιο ὅτι στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῶν κρητικῶν πόλεων, ἀποκλεισμένο ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, εἶχε βρεῖ μὲ τὴν ἔμφυτη εὐστροφία καὶ ἐπιχειρηματικότητά του πεδίο ἐνεργείας στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, μετέχοντας ἰσότιμα μὲ τοὺς ξένους στὸ ἐμπόριο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μὲ τὴν εὐρωστία καὶ τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ του ἔδωσε τὸν τόνο στὴν κρητικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς, μεταβάλλοντάς τὴν σὲ κοινωνία οὐσιαστικὰ ἑλληνική.

Ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ βενετικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα, ποὺ δὲ μποροῦμε νὰ τὴν ἀγνοήσωμε. Βενετία καὶ βενετικὴ φεουδαρχία τῆς Κρήτης εἶναι δύο πράγματα χωριστά. Ἡ Βενετία ἦταν μιὰ ἀριστοκρατία ἐμπόρων, ποὺ ἐγκατέστησε τὸ φεουδαλικὸ σύστημα στὴν κτήση τῆς, γιὰ νὰ τὴν ἐξασφαλίσῃ στρατιωτικὰ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ὅμως οἱ σχέσεις ἀποίκων καὶ Βενετίας νωρὶς πῆραν τὴ μορφή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ διαφορετικῶν συμφερόντων. Ἱστορικοὶ συνέκριναν τὶς ἀποχωριστικὲς τάσεις τῶν Βενετῶν τῆς Κρήτης μὲ τὴν ἀποσκίρτηση τῶν βρετανικῶν ἀποικιῶν κατὰ τοὺς νέους χρόνους. Ἡ ἀποξένωση τῶν ἀποίκων ἀπὸ τὴ Μητρόπολη, ποὺ συνδυαζόταν μὲ τὴν ὄλο καὶ πιὸ βαθειὰ ἀφομοίωσή τους ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν στὴν Κρήτη, πῆρε συνειδητὰ κρητικὸ καὶ ἀντιβενετικὸ χαρακτῆρα στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1363, ποὺ κήρυξε τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου, ἀλλάζοντας τὸν πατροπαράδοτο προστάτη τῆς Βενετίας μὲ τὸν πολιοῦχο τοῦ Χάνδακα. Ὁρισμένοι Βενετοὶ εἶχαν τότε ἐπίσημα δεχτῆ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα¹⁰¹.

¹⁰⁰) Relation d' un voyage du Levant, 1717, I, σελ. 39.

¹⁰¹) Ξανθοῦ δίδης, Ἐνετοκρατία, σελ. 88 ἐξ., 93.

Οἱ ἐκθέσεις τῶν προβλεπτῶν καὶ συνδίκων τὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἐξελληνισμό τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἐγκατεστημένου στὴν Κρήτη βενετικοῦ στοιχείου, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλαγῆς τῆς γλώσσας, τοῦ δόγματος, καὶ τῶν ἠθῶν. «La colonia in maggior parte è fatta greca», λέει ὁ Foscarini, «... hanno del tutto perso la cognitione et intelligentia della lingua italiana»¹⁰². Ὁ Garzoni γράφει ὅτι τόσο ἔχει παλιώσει ἡ ἰταλικὴ καταγωγὴ τῶν εὐγενῶν, βενετῶν καὶ κρητικῶν, ὥστε κι αὐτοὶ (ὅπως οἱ ἄστοι καὶ ὁ λαὸς) «μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν Ἑλληνας»¹⁰³.

Ὁ Mocenigo¹⁰⁴ ἀποδίδει τὸν ἐξελληνισμό τοῦ βενετικοῦ στοιχείου στὶς ἑλληνίδες, πὺν ἐπέβαλαν στοὺς συζύγους τὴ γλῶσσα καὶ τὸ δόγμα τους. Παλαιότερα εἶχε γράψει ὁ Ἀποστόλης, μιλώντας ὡς παπικός, ὅτι εἶναι σχισματικοὶ (δηλ. ὀρθόδοξοι) «πάντες οἱ ἐν τῇ Κρήτῃ σχεδόν»¹⁰⁵. Στὴν ἐποχὴ πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ κρητικὴ κοινωνία παρουσιάζεται σχεδὸν ἐνιαῖα ὀρθόδοξη, καὶ ἀντιδρᾷ ἔντονα στὰ κηρύγματα τῆς παπικῆς προπαγάνδας¹⁰⁶. Μιὰ μικρὴ καθολικὴ μειοψηφία μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὀρθόδοξη κοινωνία ἀποτελοῦν οἱ Βενετοὶ εὐγενεῖς, πὺν ἀναγκάζονται ν' ἀκολουθοῦν τὸ λατινικὸ δόγμα μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἔκπτωσης ἀπὸ τὴν εὐγένεια, κατὰ τὴν κατηγορηματικὴ μαρτυρία τοῦ Mocenigo (βλ. ἄνωτ.). Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὠρισμένοι βενετικοὶ οἴκοι πὺν διατηρήθηκαν ἀκμαῖοι ὡς τὸ τέλος, κράτησαν μαζί μὲ τὸ λατινικὸ δόγμα καὶ τὸ συναίσθημα κάποιου δεσμοῦ μὲ τὴ Βενετία, ὥστόσο οὔτε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲ μπορούμε νὰ μιλήσωμε γιὰ μιὰ βενετικὴ συνείδησι τοῦ βενετικοῦ στοιχείου τῆς Κρήτης. Ὑστερα ἀπὸ τὴ μακραίωνη ἐγκατάστασή τους στὴν Κρήτη, ἡ συνείδησή τους εἶναι κυριώτατα κρητικὴ. Βενετοκρητικοὶ ὅπως ὁ ἐκδότης τῆς Ἐρωφίλης Γραδενίγος, πὺν συνοδεύουν ἐπιδεικτικὰ τὸ ὄνομά τους μὲ τὸ

¹⁰²) Zinkeisen, ἔνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 658, σημ. 2.

¹⁰³) Ξηρουχάκης, Ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σελ. 251. Ἡ λέξι greci ἔχει φανερά ἐδῶ καὶ ἐθνικὴ σημασία, καὶ ὄχι ἀπλᾶ θρησκευτικὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὀρθόδοξου. Πολὺ πῖο ἐπιφανειακὸς ὑπῆρξε ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν Φράγκων τῆς Πελοποννήσου.

¹⁰⁴) Μνημεῖα, I, σελ. 13.

¹⁰⁵) «Κρητικὰ Χρονικά», Ε', σελ. 259.

¹⁰⁶) Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia, Atti del R. Ist. Ven. di Scienze, 1912 - 13, LXXII, σελ. 1380 ἐξ. Ὡς πῖο σημεῖο ἡ ὀρθοδοξία ταυτιζόταν μὲ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα φαίνεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Foscarini ὅτι εὐχαρίστως θὰ ἔβλεπαν οἱ Ἑλληνας νὰ τοὺς διοικῇ ὀρθόδοξος ἡγεμῶν, ἀντὶ τοῦ καθολικοῦ Δόγη, βλ. Ἐκθεση τοῦ 1588 γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κληρο δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Ξηρουχάκη, «Κρητικαὶ Μελέται», Α', (1933), σελ. 292.

«Κρητικὸς» εἶναι βέβαια πολὺ περισσότερο Ἑλληνας παρὰ Βενετοί.

Ἀκόμη βαθύτερος ὑπῆρξε ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν μὴ Ἑλλήνων «κρητικῶν εὐγενῶν», πού καταγόμενοι κυρίως ἀπὸ παλιούς «ἀστούς» τῆς Βενετίας δὲν συνδέονται μὲ τοὺς ἀρχοντικούς οἴκους της. Ὁ Venier στὰ 1610 φαίνεται νὰ θεωρῆ τὴν τάξη αὐτὴ συνολικὰ σὺν ξένη πρὸς τὴ Βενετία καὶ μάλιστα ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ βενετικὴ διοίκηση¹⁰⁷.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς Κρήτης ἡ ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ μᾶς δίνει γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα. Ὁγδοήντα δύο οἰκογένειες εἶναι οἱ «βενετοὶ εὐγενεῖς» (ἐξελληνισμένοι στὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἥθη, ἀλλὰ λατῖνοι στὸ δόγμα καὶ μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς παλιᾶς τους καταγωγῆς), ἑκατὸν ἐνενήντα ὀκτώ εἶναι οἱ «κρητικοὶ εὐγενεῖς» (ἐντελῶς ἐξελληνισμένοι καὶ σὲ μεγάλο ποσοστὸ Ἕλληνες), καὶ τριακόσιες ὀγδοήντα ἑπτὰ εἶναι οἱ «ἀστοί» (Ἕλληνες)¹⁰⁸. Ἑλληνικὸς εἶναι καὶ ὁ πολὺ περισσότερος «λαός». Οἱ ξένοι ἔμποροι (mercanti), μόνο ἑξήντα ἕξι, ἀποτελοῦν μειοψηφία, καὶ πιθανώτατα δὲ ζοῦν μέσα στὸν κύκλο τῆς κρητικῆς κοινωνίας. Τὸ ἴδιο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ποῦμε γιὰ τοὺς Ἑβραίους¹⁰⁹ καὶ γιὰ τοὺς ξένους μισθοφόρους στρατιῶτες πού τὰ τελευταῖα χρόνια γεμίζουν τὴν πόλη¹¹⁰. Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κρητικὴ κοινωνία στὴν τελευταία βενετοκρατία δὲν ἦταν «ὄχλος συμμιγῆς»¹¹¹, ἀλλὰ κοινωνία, στὴν ὁποία ὑπερεῖχε ἀπόλυτα τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο.

Τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο στὴν Κρήτη, μάλιστα τὸ συνειδητὸ καὶ πνευματικὸ, δυνάμωσε σημαντικὰ καὶ ἀπὸ τὸ προσφυγικὸ ρεῦμα, πού σημειώθηκε ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς χῶρες, πού ἔπαιρναν οἱ Τούρκοι, πρὸς τὴν Κρήτη. Ἔτσι ἤρθαν ἐδῶ ὅχι λίγοι Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Πόλη, τὴν Κύπρο καὶ τὴν Πελοπόννησο. Εἶναι κι αὐτὸ μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη τὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα.

¹⁰⁷) «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 317. Ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν ἀριθμητικὴ τους ὑπεροχὴ. Ὅπως δείχνει ὁ κατάλογος τοῦ χρονικοῦ Τρίναν, στοὺς «κρητικούς εὐγενεῖς» εἶχαν ὑπαχθῆ καὶ πολλοὶ Ἑλληνας πρόσφυγες ἀπὸ τὶς τουρκοκρατούμενες χῶρες.

¹⁰⁸) «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', σελ. 36 - 7.

¹⁰⁹) Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο τὸ ὅτι παράλληλα μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο γνώρισαν καὶ οἱ Ἑβραῖοι μιὰ σημαντικὴ πνευματικὴ ἀκμὴ στὸ Χάνδακα, ἀπέκτησαν ἐκεῖ μιὰ ραββινικὴ ἀκαδημία, καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πνευματικὲς ἑβραϊκὲς προσωπικότητες ἀπὸ τὸ ΙΔ' ὡς τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα εἶναι Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 368.

¹¹⁰) Φυσικὰ δὲν πρέπει ν' ἀποδοθῆ σ' αὐτοὺς ἡ ἀθυροστομία τοῦ «Φορτουνάτου», Ξανθοῦ δίδης, εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου, σελ. 13. Εἶναι ἄλλωστε ἀπίθανο ὅτι μπορούσαν νὰ παρακολουθοῦν τὸ ἑλληνικὸ θέατρο.

¹¹¹) Ξανθοῦ δίδης, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 50.

Ἔνα μικρὸ τμῆμα αὐτῆς τῆς ἀκμαίας καὶ ἔντονα ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀποτελοῦν στὶς κρητικὲς πόλεις οἱ διανοούμενοι. Ἀνήκουν στοὺς «ἀστούς» καὶ κάποτε στὴν «κρητικὴ εὐγένεια». Εἶναι δικηγόροι («ρήτορες»), γιατροί, διδάσκαλοι, ἀγιογράφοι· ξέρουν ἰταλικά (ὅπως ὡς χθὲς ἀκόμη ἢ ἀνώτερη ἑλληνικὴ τάξη στὰ Ἐπτάνησα)¹¹² καὶ κάποτε λατινικά· κάποτε καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά (γιατρός Πικρός). Σπουδάζουν στὴν Ἰταλία. Συνδέονται στενὰ μὲ τὸν ἀνώτερο ἑλληνικὸ κλῆρο. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιβάλλον ποιητῶν, ὅπως ὁ Χορτάτζης, πὺ ἀφιερώνει τὸ ἔργο του στὸ δικηγόρο καὶ «εὐγενῆ κρητικὸ» Μόρμορη¹¹³ καὶ πὺ ἔχει ἀνεπιούς ἕνα ὀνομαστὸ γιατρὸ καὶ ἕνα ὀνομαστὸ Μητροπολίτη¹¹⁴. Ὁ ἴδιος εἶναι πιθανώτατα «κρητικὸς εὐγενής», ἀφοῦ ἡ οἰκογένεια τῶν Χορτάτζηδων τοῦ Ρεθύμνου ἀνήκει στοὺς *nobili cretensi* τοῦ Ρεθύμνου¹¹⁵. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ ὁ Κορνάρος ἦταν «εὐγενὴς κρητικὸς»¹¹⁶. Μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ μέρους αὐτοῦ τῆς κρητικῆς κοινωνίας τῆς ὀψιμῆς βενετοκρατίας δίνει ὁ Μπουνιαλῆς στὴ «Φιλονεικία τοῦ Χάνδακος καὶ τοῦ Ρεθύμνου»¹¹⁷ ὅπου ἐκδηλώνεται ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο πόλεων στὸ διανοητικὸ πεδίο.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν καθολικότητα τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στὴν Κρήτη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἴδιας τῆς κρητικῆς κοινωνίας καὶ ὄχι ὠρισμένων ἀτόμων, εἶναι, ὅπως παρατήρησε ὁ *Magnogordato*¹¹⁸ τὸ ρίζωμα στὴν Κρήτη ἑνὸς λογοτεχνικοῦ εἶδους, ὅπως τὸ θέατρο, πὺ δὲ μπορεῖ ν' ἀνθίσῃ χωρὶς τὴ συμμετοχὴ καὶ τὴν ἀνταπόκριση ἑνὸς μέρους τῆς κοινωνίας. Φυσικὰ κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ θέατρο τὸ «δημιούργησε» ἡ κρητικὴ κοινωνία. Ὁμως μεταφυτεύτηκε σ' αὐτήν, ὅταν ἦταν ὄριμη νὰ τὸ δεχτῆ¹¹⁹. Ἡ ἐ-

¹¹²) Μποροῦμε ἀκόμη νὰ καταλάβωμε καλύτερα τὴν δυσκολία τῶν κρητικῶν στὴν ἑλληνικὴ ὀρθογραφία καὶ στὴν ἑλληνικὴ γραφὴ, ἀν θυμηθοῦμε τὸ Σολωμό.

¹¹³) Ξανθοῦδίδης, Ἐνετοκρατία, σελ. 148 καὶ σημ. 1.

¹¹⁴) Ξανθοῦδίδης, Ἐρωφίλη, σελ. γ'.

¹¹⁵) Ἀπογραφὴ χρονικοῦ Trivan, «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', σελ. 56.

¹¹⁶) Ξανθοῦδίδης, μεγ. ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. LXV.

¹¹⁷) Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 583 ἔξ.

¹¹⁸) J. H. S., XLVIII (1928), σελ. 77 - 8. Γιὰ τὸν γενικὸ χαρακτῆρα τοῦ φαινομένου πβ. καὶ Gerland, *Noblesse crétoise*, σελ. 75 - 6, ὅπου τονίζεται κυρίως ὁ ρόλος τῶν ἀρχοντικῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης στὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, καὶ γνώμη τοῦ Ἐσσελιγκ, *Histoire de la litter. Grecque moderne*, trad. N. Pernot, 1924, σελ. 30. Ἐπίσης Μ. Χατζιδάκης, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 393.

¹¹⁹) Οἱ συγκρίσεις ἀνάμεσα στὸν κρητικὸ θεατὴ τοῦ κρητικοῦ θεάτρου στὸ ΙΖ' αἰῶνα, καὶ τὸν Ἀγγλο θεατὴ τοῦ Σαίξπηρου, πὺ ἐπιχειρεῖ ὁ καθηγητῆς

παφὴ μὲ τὴ Δύση δὲν ἀρκεῖ βέβαια γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ λογοτεχνικὴ αὐτὴ ἀνθιση, γιὰτὶ ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ὑπῆρξε καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας (καὶ ὄχι μόνον στὴν Κρήτη) χωρὶς ἀνάλογο ἀποτέλεσμα.

Συνοψίζοντας καὶ συμπληρώνοντας τώρα τὰ συμπεράσματα τῆς ἐργασίας μας μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξωμε τὰ ἑξῆς: φορέας τοῦ πολιτισμοῦ στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας στὴν Κρήτη εἶναι τὰ ἀνώτερα καὶ μεσαῖα στρώματα μιᾶς ἀκμαίας ἀστικῆς κοινωνίας μὲ ἔντονα ἑλληνικὸ χαρακτῆρα¹²⁰. Ἀνάλογη εἶναι ἡ προέλευση τῆς ὄριμης κρητικῆς λογοτεχνίας, καὶ ἡ ἐντύπωση, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχωμε σήμερον γιὰ τὸ λαϊκὸ, ἀγροτικὸ ἢ ὄρεινὸ χαρακτῆρα τῆς εἶναι καθαρὰ ὑποκειμενικὴ καὶ χωρὶς βία, ὅπως καὶ ἡ παράλληλη παλιὰ ἄποψη γιὰ τὴν «ἀμάθεια» τῶν ποιητῶν¹²¹, καὶ τὴν «ἀφέλεια» καὶ «ἀνακρίβεια» τῶν ἔργων. (Φυσικὰ παράλληλα μὲ τὴ λογοτεχνία αὐτὴ ἐξακολούθησε ὡς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ κατώτερη λαϊκὴ καὶ ἀπλοϊκὴ παραγωγή, ποὺ συνεχίζει τὴν ὑστεροβυζαντινὴ παράδοση). Ὅπως ἡ λογοτεχνία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων καὶ τὸ «βυζαντινὸ μυθιστόρημα» ἀντι-

Κ ρ ι α ρ ᾶ ς, «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ' σελ. 303 δὲν ἔχουν νόημα, γιὰτὶ οὔτε ποιοτικὰ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ τὸ κρητικὸ θέατρο μὲ τὸ Σαιξπηρὸ, (παρ' ὅλες τὶς ἀναλογίαις, ποὺ ὀφείλονται στὰ κοινὰ ἰταλικά πρότυπα), οὔτε ἡ κοινωνία ἡ κρητικὴ, μ' ὅλη τὴν ἀκμὴ τῆς, μοιάζει μὲ τὴν ἀγγλικὴ κοινωνία τοῦ καιροῦ τῆς Ἑλισάβετ, ποὺ βάζει τὰ θεμέλια μιᾶς παγκόσμιας αὐτοκρατορίας.

¹²⁰) Ἡ συνείδησὴ τῆς ἐκφράστηκε ὀρισμένους φορὲς τόσο καθυστά, ὥστε δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ «ἀγιοποίηση» τοῦ Κορνάρου ἢ ἄποψή μου ὅτι στὸν Ἑρωτόκριτο ἔχομε ἓνα συνειδητὰ ἑλληνικὸ ἔργο. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἔθνικὸ φρόνημά τους εἶναι τὰ ποιήματα τοῦ Πανδήμου καὶ ἓνα ποίημα τοῦ Ἱερώνυμου Κορνάρου, γραμμένο κι αὐτὸ ἰταλικά, ὅπου ὁ ποιητὴς προφητεύει τὴν παλιγγενεσία τοῦ δούλου τότε στοὺς Τούρκους Ἑθνους, Σάθας, Προλεγόμενα Κρητικοῦ Θεάτρου, σελ. μβ' ἐξ. καὶ μη', σημ. 1. Εἶναι τὸ προοίμιο τῶν ἰδεῶν, ποὺ συναντοῦμε σ' ὀλόκληρο τὸν Ἑλληνισμὸ στὸ ΙΘ' αἶώνα. Ἄς σημειωθῇ ὅτι γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ χαρακτῆρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας χρήσιμη θὰ εἶναι ἡ μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν γραμμένων στὰ ἰταλικά ἔργων τῶν κρητικῶν. Ἡ παραλληλία αὐτὴ θυμίζει—τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν—καὶ πάλι τὰ Ἑπτάνησα, (Σολωμὸς - Φώσκολος). Χρήσιμη θὰ εἶναι ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια ἄποψη ἡ συστηματικὴ ἔκδοση τῶν ἀρχαιογλώσσων ἔργων καὶ τῶν πεζῶν δημοτικῶν ἔργων τῶν κρητικῶν.

¹²¹) Ἀμόρφωτο θεωροῦσαν ἄλλοτε καὶ τὸ Σολωμό, γιὰ τοὺς ἴδιους περιπλοκούς, ποὺ θεωρεῖται ἀκόμη ἀμόρφωτος ὁ Χορτάτζης καὶ ὁ Κορνάρος. Γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ Χορτάτζη ἄς προστεθῇ ἡ φανερὴ ἐξοικείωσή του μὲ τὴ ρητορεία τῆς ἐποχῆς, ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ συχνότατα μὲ ποικίλα σχήματα λόγου ἢ μὲ μιὰ αὐστηρὰ σχηματικὴ ἀνάπτυξη τῶν νοημάτων καὶ τῶν παραλλαγῶν τους, πβ. Ἑρωφίλη Β', 305 - 350. Γιὰ τὴ σκόπιμη «ἀνακρίβεια» καὶ τὸ πρόβλημα τῶν «γνώσεων» τοῦ Κορνάρου, βλ. «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 354 ἐξ.

στοιχεῖ σὲ μιὰ ὠρισμένη φάση τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ διαμορφώνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας (roman chevaleresque), ἔτσι καὶ ἡ κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' καὶ τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰν ἄλλη ἐξελιγμένη βαθμίδα ἑλληνικῆς ζωῆς καί, κρατώντας πάντα τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα τῆς, διαμορφώνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ὀψιμῆς Ἀναγέννησης.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ